

T.C.

Ardahan Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

**KAFKASYA HAKKINDA BİLGİ VEREN SEYYAHLAR
VE
SEYAHATNAMELERİ**

Selvi Gökçin VURAL

Dr. Öğr. Üyesi Göknıl ARDA

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

KAFKASYA HAKKINDA BİLGİ VEREN SEYYAHLAR
VE
SEYAHATNAMELERİ

Selvi Gökçin VURAL

Dr. Öğr. Üyesi Göknil ARDA

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

KABUL VE ONAY

Selvi Gökçin Vural tarafından hazırlanan “Kafkasya Hakkında Bilgi Veren Seyyahlar ve Seyahatnameleri” başlıklı bu çalışma, 31.08.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER
(Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi Göknil ARDA
(Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL
Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Ardahan Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Ardahan Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

31/08/2022

Selvi Gökçin VURAL

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
- Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince **enstitü** veya **fakülte** tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Tez Danışmanının **Dr. Öğr. Üyesi Göknil ARDA** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Selvi Gökçin VURAL

TEŞEKKÜR

Çalışma konumun tespitinde ve kaynak temininde desteğini esirgemeyen değerli hocam Dr. Öğretim Üyesi Suat Vural'a, Almanca çevirilerde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Zeki Cemil Arda'ya, teknik konularda bilgisini ve yardımlarını esirgemeyen Arş. Görevlisi Çağatay Vural'a, yüksek lisans öğrenimim boyunca bilgisi, duruşu ve desteği ile her daim yanımda olan danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Göknil Arda'ya, teşekkür ederim.

Selvi Gökçin VURAL

Ardahan 2022

ÖZET

VURAL, Selvi Gökçin, *Kafkasya Hakkında Bilgi Veren Seyyahlar ve Seyahatnameleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan, 2022.

İçerisinde yaşadığımız kadim Kafkas coğrafyası tarihin her döneminde seyyahların uğrak yeri olmuştur. Zamanın anlamını yitirdiği, kutsiyetinin insanları sarıp sarmaladığı, hırçın ve yılmaz bir coğrafya olan Kafkasya'yı en iyi yaşayan, anlayan ve aktaranlar seyyahlar olmuştur. Çünkü onlar, farklı çağlarda Kafkasya'ya gelerek doğal kaynakları, insanları, dilleri, halkları, kültürleri bizzat gözlemlemiş ve bunlardan çok daha fazlasını, seyahatnamelerinde ebedileştirmişlerdir. Bundan dolayı Kafkasya'da yaşamış milletlerin tarihine ve kültürüne ışık tutmuşlardır. Bu çalışmada konu edinilen seyyahların tamamına yakınının seyahat arzusu ile yollara düşmüş sıradan seyyahlar olmayışı dikkate değerdir. Daha doğrusu tarih boyunca Kafkasya'ya gelen seyyahlar sıradan maceraperestler değillerdir. Eğitimli, hatta alanlarında uzman, belli görev ve amaçlarla gelen asker, din adamı, botanikçi, misyoner vb. kişilerdir. Dolayısıyla tuttukları notlar birer ana kaynak olup, bizim için eşsiz bilgiler sunmaktadır. Bundan dolayı ilim alemine tanıtılmaları gerekmektedir.

Bu seyyahların bazıları Shiltberger gibi esaret altında gitmiş, bazıları Yehuda Halevi veya Rubruck gibi dini misyon ile yolculuk yapmış, Sir Cunynghame gibi asker, Klaproth gibi botanikçi veya Marco Polo gibi ticari amaçla seyahat etmiştir. Özellikle doğu dünyasına kuşku ile yaklaşan Avrupalı seyyahların eserleri incelenirken, seyyah hakkında malumat sahibi olma zarureti vardır. Zira oryantalist bakış açısının oluşmasında bu seyahatnamelerin rolü büyüktür. Esasen aynı durum, Arap ve Fars seyyahların seyahatnameleri için de geçerlidir.

Kafkasya'ya farklı uluslardan pek çok seyyah gelmiştir. Ortaçağ seyyahlarından, Priscus, İbn A'Sem El-Kûfi, İbn Fadlan, Ebu Dülef, Carpini, Marco Polo ve Rubruck, Yeniçağ'da Evliya Çelebi, Barbaro, Zeno, Contarini, Yakınçağ'da Klaproth, Koch, Dumas, Frishfield, Cunynghame vb. seyyahları örnek olarak verebiliriz. Ortaçağ'da seyyahlar sadece bilinmeyen coğrafyaların ve kültürlerin keşfi için değil, aynı zamanda,

misyonerlik çalışmaları için de seyahat etmişlerdir. Yeniçağ'da, kudretli Osmanlı Devleti ve civarı merak konusu olurken, dünya dengelerinin değişmeye başladığı Yakınçağ'da İngiliz, Fransız, Alman ve Rusların, her alanda üstünlük mücadelesine girişmesi, seyyahların da bu politikalar doğrultusunda desteklenmesini gerektirmiştir. Özellikle Hazar havzası enerji kaynaklarının belirginlik kazanmaya başladığı bu ağda, Kafkasya seyyahlarının da artmış olması, hiç şüphesiz tesadüf değildir.

Tarih, coğrafya, dil, antropoloji, sosyoloji vs. araştırmalarına bilgi ve belge sağlamak amacı güdülen bu çalışmada Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağ'da Kafkasya'ya gelen önemli seyyahlar ve seyahatnameleri tanıtılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Seyyah, Seyahatname, Ağrı Dağı, Kr, Aras, Kafkasya.

ABSTRACT

VURAL, Selvi Gökçin, *Travelers and Travel Books Giving Information About the Caucasia*, Master Thesis, Ardahan, 2022.

The ancient Caucasus geography we live in has been frequented by travelers in every period of history. It was the travelers who best lived, understood and conveyed the Caucasus, a fierce and unyielding geography where time has lost its meaning, where its holiness up binds people. As the travelers came to the Caucasus at different ages, they observed the natural resources, people, languages, peoples and cultures personally and perpetuated much more of these in their travel books. Therefore, they shed light on the history and culture of the nations that lived in the Caucasus. It is noteworthy that almost all of the travelers covered in this study are not ordinary travelers who have fallen on the road with the desire to travel. In other words, these people who came to the Caucasus throughout history are not ordinary adventurers. They were educated people who were field experts such as military officers, clergy, botanists, missionaries who had certain duties and purposes. Therefore, the notes they kept are great sources and provide us unique information of their time. Therefore, they should be acknowledged in the academic world.

Some of these travelers went to the Caucasus in captivity like Shiltberger, some traveled with a religious mission like Yehuda Halevi or Rubruck, a soldier like Sir Cunynghame, a botanist like Klaproth or a commercial trip like Marco Polo. When examining the works of European travelers who are suspicious of the eastern world, it is necessary to have information about the traveler as well since they have a great role in the formation of an orientalist point of view. Actually, this applies to the travel books of Arab and Persian travelers.

Many travelers from different nations came to the Caucasus. Medieval travelers such as Priscus, İbn A'Sem El-Kûfî, İbn Fadlan, Ebu Dülef, Carpini, Marco Polo and Rubruck, Evliya Çelebi, Barbaro, Zeno, Contarini and Modern Age travelers such as Klaproth,

Koch, Dumas, Frishfield, Cunynhgame can be given as examples. In the Middle Ages, travelers traveled not only for the discovery of unknown geographies and cultures, but also for missionary work. The mighty Ottoman Empire and its surroundings were a matter of curiosity in the New Age. However, in the Modern Age when the English, French, German and Russian struggled for supremacy in every field and the world balances began to change, travelers needed to be supported in line with these policies. It is no coincidence that the number of Caucasian travelers has increased, especially in this age when the energy resources of the Caspian basin began to gain prominence.

In this study, which aims to provide information and documents for the researches of history, geography, language, anthropology and sociology, important travelers and their travel books who came to the Caucasus in the Middle Ages, New Ages and Modern Ages were introduced.

Key words:

Traveler, Travel book, Mount Ararat, Kur, Araxes, Caucasus.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	
ETİK BEYAN.....	
TEŞEKKÜR	
ÖZET	5
ABSTRACT	7
İÇİNDEKİLER	9
KISALTMALAR DİZİNİ	13
ÖN SÖZ.....	14
GİRİŞ	15
1. BÖLÜM	21
ORTA ÇAĞDA KAFKASYA SEYYAHLARI	21
1.1. KALANKATLI MOSES (MOVSE’S KAGHANKATUAT).....	21
1.2. PRISCUS	22
1.3. BELAZURİ	23
1.4. YA’KUBİ	24
1.5. MAKDİSİ (MUKADDESİ).....	25
1.7. İBN HAVKAL.....	28
1.8. İBNÜ’L-FAKİH EL HEMEDANİ	29
1.9. İBN A’SEM el-KÛFÎ.....	31
1.10. ALİ B. HÜSEYİN EL MES’UDİ.....	31
1.11. İBN FADLAN	33
1.12. EBU DÜLEF	36
1.13. YEHUDA HALEVİ	36
1.14. YAKUT EL- HAMEVİ	37
1.15. GIOVANNI DA PIAN DEL CARPINI	38
1.16. WILHELM VON RUBRUCK.....	40
1.17. MARCO POLO	41
1.18. RUY GONZALES de CLAVIJO	42

1.19. HANS JOHANNES SCHILTBERGER	43
2. BÖLÜM	45
YENİ ÇAĞDA KAFKASYA SEYYAHLARI.....	45
2.1. CATERINO ZENO	45
2.2. JOSAPHAT BARBARO.....	46
2.3. AMBROGIO CONTARINI.....	46
2.4. GIOVANNI MARIA ANGIOLELLO	47
2.5. VINCENZO DEGLI ALESSANDRI.....	48
2.6. JEAN-BAPTISTE TAVERNIER.....	49
2.7. EVLİYA ÇELEBİ.....	49
2.8. JOSEPH PITON de TOURNEFORT	51
2.9. JEAN CHARDIN.....	52
3. BÖLÜM	53
YAKIN ÇAĞDA KAFKASYA SEYYAHLARI.....	53
3.1. JEAN POTOCKI.....	53
3.2. JULIUS VON KLAPROTH	54
3.3. FREDERIKA VON FREYGANG -WILHELM VON FREYGANG	58
3.4. ŞÖVALYE TAITBOUT D'MARIGNY.....	59
3.5. EBENEZER HENDERSON (1784-1858)	59
3.6. ROBERT LYALL (1789-1831).....	61
3.7. FEODOR FEODOROVİÇ TORNAU	62
3.8. JAMES STANİSLAUS BELL	63
3.9. EDMUND SPENCER.....	63
3.10. KARL HEINRICH EMIL KOCH (1809-1879)	64
3.11. GEORGE LEIGHTON DITSON.....	64
3.12. DR. MORITZ WAGNER	65
3.13. HOMMAIRE DE HELL XAVIER.....	67
3.14. LEONTI YAKOVLEVIÇ LYULYE	68
3.15. BARON VON HAXTHAUSEN (1792-1866).....	69
3.16. ALEXANDRE DUMAS	69
3.17. ARTHUR FONVILL.....	71
3.18. DOUGLAS WILLIAM FRESHFIELD (1845-1934).....	71

3.19. SIR ARTHUR AUGUSTOS THURLOW	
CUNYNGHAME (1812-1884)	73
3.20. JULES JOSEPH LECLERCQ.....	74
3.21. JOHN BUCHAN TELFER.....	75
3.22. CLIVE PHILLIPPS WOLLEY (1854-1918).....	77
3.23.VIKONT JAMES BRYCE	78
3.24. HON JOHN ABERCROMBY (1841-1924).....	79
3.25. J. FRIEDRICH PARROT.....	80
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA	88
Ek 1. Elbruz Dağı.....	102
Ek 2. Kazbek Dağı.....	102
Ek 3. Koshtantau Dağı.....	103
Ek 4. Adai-Khokh Dağı	103
Ek 5. Ağrı Dağı.....	104
Ek 6. Kafkasya'nın Önemli Dağları	104
Ek 7. Novorossiysk – Kutaisi Sahil Yolu.....	105
Ek 8. Daryal Geçidi.....	105
Ek 9. Derbent Geçidi.....	106
Ek 10. Mamison Geçidi.....	106
Ek 11. Klukhor Geçidi.....	107
Ek12.Novorossiysk-Kutaisi Sahil Yolu ve Kafkasyanın Önemli Geçitleri	107
Ek 13. Don Nehri.....	108
Ek 14. Maniç Nehri	108
Ek 15. Kuma Nehri	109
Ek 16. Kuban Nehri	109
Ek 17. Terek Nehri.....	110
Ek 18. Çoruh Nehri.....	110
Ek 19. Kür Nehri.....	111
Ek 20. Aras Nehri.....	111
Ek 21.Kafkasya'nın Nehirleri	112
Ek 22. Jean Potocki'nin Kafkasya'daki Seyahat Rotası	112

Ek 23. Julius von Klaproth'un Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı	113
Ek 24. Freygang Çifti'nin Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı	113
Ek 25. Şövalye Taitbout D'marigny'in Kafkasya Seyahati.....	114
Ek 26. Ebenezer Henderson'un Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı.....	114
Ek 27. Robert Lyall'ın Seyahat Güzergâhı.....	115
Ek 28. Feodor Feodoroviç Tornau'nun Seyahat Ettiği Bölgeler	115
Ek 29. James S. Bell'in Kafkasya Seyahati.....	116
Ek 30. Karl Heinrich Emil Koch'un Seyahati Sırasında Ziyaret Ettiği Yerler	116
Ek 31. George L. Ditson'un Kafkasya'da Seyahat Ettiği Yerler	117
Ek 32. Dr. M. Wagner'in Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı ve Anlattığı Yerler.....	117
Ek 33. Leonti Yakovleviç Lyulye'nin Seyahat Güzergâhı.....	118
Ek 34. Baron von Haxthausen'in Seyahat Güzergâhı	118
Ek 35. Alexandre Dumas'ın Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı.....	119
Ek 36. Douglas William Freshfield'in " <i>Travels in the Central Caucasus and Bashan</i> " Adlı Eserindeki Seyahat Güzergâhı	119
Ek 37. Douglas William Freshfield'in " <i>The Exploration of the Caucasus I</i> " Adlı Eserindeki Seyahat Güzergâhı.....	120
Ek 38. Sir Arthur Augustos Thurlow Cunynghame'ın Kafkasya Seyahati Güzergâhı.....	120
Ek 39. Jules Joseph Leclercq'in Kafkasya Seyahatinde Anlattığı Yerler.....	121
Ek 40. John Buchan Telfer'in " <i>The Crimea and Transcaucasia I</i> " Adlı Eserindeki Seyahat Güzergâhı.....	121
Ek 41. John Buchan Telfer'in " <i>The Crimea and Transcaucasia II</i> " Adlı Eserindeki Seyahat Güzergâhı	122
Ek 42. Clive Phillipps Wolley'in Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı	122
Ek 43. Vikont James Bryce'in Kafkasya Seyahati Güzergâhı.....	123
Ek 44. Hon John Abercromby'nin Kafkasya Seyahati Güzergâhı	123
EK 45. Orijinallik Raporu.....	124
EK 46. Etik Komisyon Muafiyeti Formu.....	125
İNDEKS	126
ÖZGEÇMİŞ.....	137

KISALTMALAR DİZİNİ

Angiolello	:Angiolello, Giovanni Maria.
AÜDTCFD	:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	:bin.
Bkz.,	:Bakınız.
Clavijo	:Clavijo, Ruy González de.
Ed.	:Edit by.
Fadlan	: İbn-i Fadlan
İA.	:İslam Ansiklopedisi.
Murûc	: Murûc Ez-Zeheb.
OTAM	:Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	:sayfa.
S.	:Sayı.
TDVİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
vd.	:ve devamı.
vs.	:ve saire
Yay.	:Yayınlayan

ÖN SÖZ

Dünyanın özgün coğrafyalarından biri olan Kafkasya, tarih boyunca insanların dikkatini çekmiş ve zorlu iklim şartlarına rağmen her dönemde hayat alanı olmuştur. Bununla birlikte bölge tarihinin önemli bir kısmı henüz daha yazılmamıştır. Zaman içerisinde büyük güçlerin emellerine hizmet eden coğrafi ve siyasi çalışmalar ise nispeten daha iyi durumdadır. Bölge tarihinin önemli bir kısmı seyyahların seyahatnamelerinde bulunmaktadır. Ancak bu seyahatnamelerin bilinmesi, tanıtılması ve mümkünse araştırmacıların istifadesine sunulması gerekmektedir. O sebeple Kafkasya ile ilgili bilgi veren bazı seyahatnamelerin önemine vurgu yapılmıştır.

Seyahatnameler, Kafkasya tarihinin yazımında yararlanılması gereken önemli kaynaklardandır. Bölge halklarının yazıyı oldukça geç dönemlerde kullanmaya başlaması, geçmişte Kafkasya'yı çeşitli amaçlarla ziyaret eden kimselerin gezip gördükleri yer ve toplulukları tasvir ettikleri seyahatnamelerin önemini tarih yazımı adına bir kat daha artırmıştır. Seyahatnamelerde abartılara, ön yargılara ve hatalı anlatımlara rastlanılması, şüphesiz bu kaynakları kullanırken dikkatli davranılmasını ve bilgilerin doğruluğunu destekleme noktasında farklı eserlerden alınan verilerle kıyaslama yapıp yoruma gidilmesini gerekli kılmaktadır.

Kafkasya hakkında bilgi veren çok sayıda seyahatname vardır. Ancak hepsini tanıtmak böyle bir tez çalışmasının sınırlarını aşacağından dönemlere göre bazı seyahatnameler incelenmiştir. Bu metodolojik perspektif doğrultusunda ele alınan konu, üç ana bölümden meydana gelmektedir. Orta Çağda Kafkasya Seyyahları başlıklı birinci bölümde ondokuz, Yeni Çağda Kafkasya Seyyahları başlıklı ikinci bölümde dokuz Yakınçağda Kafkasya Seyyahları başlıklı üçüncü bölümde ise yirmibeş seyahatname örneği tanıtılmıştır.

Yüksek Lisans öğrenimimizin başından beri yanımızda olup, bizi teşvik ederek, içinde bulunduğumuz zor şartlara rağmen nezaketini ve desteğini esirgemeyen saygıdeğer Hocam Dr. Öğr. Üyesi Göknil Arda, bu çalışmayı yaparken de rehberimiz olmuştur. Kendisine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

GİRİŞ

Tezin Konusu ve Sınırı:

İlk çağlardan itibaren Kafkasya'yı gezmiş kişilerin verdiği bilgiler, bu coğrafyanın tarihini aydınlatmada büyük önem taşımıştır. Ana kaynak durumunda olan bu kişiler, bazen birer seyyah, elçi, casus, tüccar, araştırmacı, avcı, dağcı, botanikçi bazen de birer komutan olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ Sözelimi MÖ 400-401'de Perslere karşı sefere giden Yunan ordusunu başarıyla Pergamon'a döndüren Ksenophon(MÖ 432-355), her ne kadar bir komutan olsa da hatıralarını yazdığı Anabasis (Onbinlerin-Dönüşü) adlı eserinde Güney Kafkasya'ya dair verdiği bilgilerden dolayı farklı bir hüviyete bürünmektedir. Yine Strabon(MÖ 64-MS 24) her ne kadar coğrafyacı olsa da Kafkas dağlarında yaşayan halklar ve yetmiş kavimin tespiti ile ilgili naklettiği bilgilerden dolayı seyyah rolü ifa etmiştir. Söz konusu kavimlerin kendi dillerini konuşarak, birbirlerini eritmeden yaşamayı başarmaları seyyahların dikkatini çekmiştir. O sebeple yaklaşık üç yüz farklı dilin konuşulduğu bilgisi süreklilik arz etmekte ve sadece İlkçağ kaynaklarına değil, Yakınçağdaki coğrafyacı, etnolog ve seyyahların eserlerine de yansımaktadır.² Nitekim Roma'lılar Kafkasya'ya geldiklerinde ticari ve askeri işlerini haletmek için yüzden fazla tercüman kullanmak zorunda kalmıştır.³ Hatta daha sonra bu bölge için Arap kaynaklarında "*Diller Dağı*" anlamına gelen "*Cebelü'l- Elsan*" ifadesi kullanılacaktır.⁴

Ptolemaios, haritasında Kafkasya'daki geçitleri tasvir etmiş,⁵ Joannes Laurentios Lydos, Mytilene Psikoposu Zacharias, Josua Stylites, Agathangelos gibi tarihçiler de eserlerinde Kafkasya ile ilgili bilgiler vermiştir. Priskos ve Prokopius Romalıların Kafkasya siyasetinden bahsetmektedir. İbn Fadlan'ın verdiği bilgiler, Rubruck'un ve Marco Polo'nun anlatıları da bölge tarihine ışık tutmaktadır. Rus, Arap ve diğer

¹ Kudret Emiroğlu, "*Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası*", **Trabzon Kültür Sanat Yıllığı**, İstanbul 1989, s.190 vd.

² Ufuk Tavkul, "*Kafkasya'da Konuşulan Türk Lehçeleri*", **Kırım Dergisi XV/57**, Ankara 2006, s.38.

³ John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, (Yay. S. Özden), İstanbul 1996, s.23.

⁴ Ruhi Ersoy, "*Kafkasya'nın Kültür Jeopolitiği ve Türk Dünyası*", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi VI/15**, Eskişehir 2018, s.799.

⁵ Elleda Bekirova, "*Eskiçağ Kaynaklarında Geçen "Caspia Via" ve "Caspiae Portae" İbareleri*", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi VII/2**, Osmaniye 2020, s.1189.

Avrupalı seyyahların Kafkasya hakkında verdiği bilgiler ise oldukça değerlidir. Bunlara Johannes Schiltberger, Ruy Gonzales de Clavijo, Evliya Çelebi, J. Klaproth, Friedrich Parrot, Alexandre Dumas, R. Wagner vs. Gibi onlarca seyyahı da eklemek mümkündür.

Bu çalışmada, Kafkasya'nın coğrafi tanımından hareket edilmiş, o sebeple kuzeyde Don Nehri ağzı (Bkz. Ek. 13) Maniç çukurluğu (Bkz. Ek. 14) ve Kama Nehri ağzı (bkz. Ek. 15) doğuda Hazar Denizi, güneyde Aras(Bkz. Ek. 20) ve Çoruh Nehirleri (Bkz. Ek. 18, 21) batıda Karadeniz'den Kerç Boğazı'na kadar olan saha esas alınmıştır. Zaman derinliği ise Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağ seyyahlarıyla sınırlandırılmıştır.

Tezin Amacı:

Kafkasya adı, farklı dönemlerde gelişen siyasi hakimiyetlere göre ve sınırların genişleyip daralmasına bağlı olarak çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Daha doğrusu dillere, kültürlere ve hakimiyetlere göre zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Yunan Aiskhylos "*Kafkas*" ismini ilk defa "*Zincire Vurulmuş Drama*" adlı eserinde "Kafkas (Caucasus) Dağı" tabiriyle kullanmaktadır.⁶ Yakınçağda Kafkasya'yı ayrıntılı bir şekilde inceleyen Alman bilim adamı ve seyyah J. Klaproth; bölge halkının, Elbruz Dağı'na, "*Buz Yelesi*" anlamına gelen "*Yalbuz*" diye hitap ettiklerine dikkat çekerek, Kafkas tabirinin esasen Farsça "*Kaf-Koh/Kûh*" kelimelerinden türediğini belirtmiştir. Farsça'da "*Kuh/Koh*" dağ demek olduğundan,⁷ Kafkas kelimesi de Kaf Dağı anlamına gelmektedir.

Dede Korkut Kitabında "*Kazlık Dağı*" olarak karşımıza çıkan Kafkasın coğrafi bölümleri ise "*Od Dağı, Oğuz Dağı*" şekillerinde söylenir. Türk diplomasi belgelerine ilk defa Ahmet Cevdet Paşa'nın Paris Konferansı öncesi hazırladığı taslaklarda "*Kafkasya*" kavramını kullanmasıyla girmiştir.⁸ Farklı zamanlarda, Kafkasya için farklı isimler kullanılmış olsa da değişmeyen olgu, bu coğrafyanın merkezinde Kafkas dağları olduğudur.⁹ Bölgeye adını veren de bu sıra dağlardır.¹⁰ (Bkz. Ek. 6) Elbruz Dağı (Bkz.

⁶Ergin Ayan, "*Kafkasya; Bir Etno-Kültür Tarih Çözümlemesi*", ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi I/2, Ordu 2010, s.21.

⁷ Mustafa Aydın, *XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)*, İstanbul 2001, s.5, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

⁸M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi 81451-1590*, Ankara 1993, s.XV.

⁹ Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacıların Gözüyle 19. Yüzyılda Kafkasya*, Trabzon 2019, s.12.

¹⁰ Davut Dursun, "*Kafkasya*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXIV*, İstanbul 2001, s.157.

Ek. 1) bu sıra dağların en yüksek zirvesine sahiptir.¹¹ Elbruz'u sırasıyla, Kazbek (Bkz. Ek. 2), Koshtantau (Bkz. Ek. 3), Adai-Khokh (Bkz. Ek. 4) ve Ağrı Dağı (Bkz. Ek. 5) takip etmektedir. Kafkasya, "Kuzey Kafkasya - Kafkasönü", "Güney Kafkasya - Transkafkasya" diye iki bölge olarak incelenmektedir.¹² (Bkz. Ek. 6)

Rusların kendi yayılım tasniflerine göre Kuzeybatı-Güneydoğu yönünde bölgeyi boydan boya geçen dağların güneyinde kalan topraklara "*Transkafkasya/Kafkas ardı*", kuzeyinde kalan bölgeye ise "*Cis/Cir Kafkasya/Kafkas önü*" demelerine sebep olmuştur. Bu kullanımlarda geçen Kafkasya, sıradağların kuzeyinde kalan bölgeyi ifade etmiştir. Bu tanımın içerisine girmeyen Güney Kafkasya ise kuzeyden bakan hakimiyetler tarafından *Kafkas ötesi* anlamındaki *Transcaucasia* kavramı ile ifade edilmiştir.

Ehemiyyetle söylemek gerekir ki Transkafkasya,¹³ Kafkasya Coğrafyası'nın "*Kara Boğazı'dır.*"¹⁴

Rusların daha sonra bu bölgeye verdikleri *Zakavkaz*, Osmanlı ve Arapların verdikleri *Mavera-i Kafkas* adları ise siyasi bir tanımlama olduğu için *Güney Kafkasya* değil, *Kafkas Ötesi* anlamındadır. Bununla beraber biz buraya, daha çok coğrafi tasnife sadık kalarak *Güney Kafkasya* demeyi uygun bulduk.

Bu çalışmada, tabiatı gereği, coğrafi sınırlar esas alınmıştır. Buna göre doğuda Hazar Denizi, güneyde Aras ve Çoruh nehirleri (Bkz. Ek. 18), batıda Karadeniz, Azak denizi ve kuzeyde Don Nehri ağzı, Maniç Çukurluğu ve Kuma Nehri ağzı Kafkasya'nın coğrafi sınırlarını belirlemektedir.¹⁵ (Bkz. Ek. 21)

Tarihin ilk devirlerinden itibaren insanlığın dikkatini çekmiş ve hayat alanı olmuş Kafkasya'da yürütülen arkeolojik çalışmaları genellikle Alman ve Rus bilim adamları yönetmiştir. Dumanisi arkeolojik alanında ele geçen "*Homoerectus*" adamı, Kafkasya'nın prehistorik dönemlerdeki önemini göstermektedir.

¹¹ Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul 2009, s.25.

¹² Levent Ünal, "*Tarihsel Gerçeklik Işığında Türkiye'nin Transkafkasya Politikası*", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi XXVI**, Trabzon 2019, s.557.

¹³ "Güney Kafkasya; bugünkü Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan bölgeleri dahil, Anadolu'nun doğusunda yer alan Ağrı, Kars ve Artvin ile İran'da Tebriz Şehri'ne kadar uzanan toprakları içine alan geniş coğrafi sahayı kapsamaktadır.", Bkz. Mahmut Bi, **Kafkas Tarihi I**, İstanbul 2007, s.19.

¹⁴ Ahmet Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, Ankara 2007, s.19.

¹⁵ Ramazan Özey, **Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası**, Ankara 2017, s.3.

Kafkasya, Türk tarihinin İskitlerden itibaren yaklaşık ikibin beşyüz yıllık kısmına sahne olması bakımından ayrıca önem arz etmektedir. Bununla birlikte burada faaliyet göstermiş Hun, Sabir/Suvar, Hazar ve Bulgar Türklerine ait tarihi çalışmalar son derece sınırlıdır. Kafkasya ile ilgili bilgi veren seyahatnamelerde oradaki Türk boylarının sosyal ve kültürel yapıları, dilleri, inançları, hukuk ve eğitim anlayışları, iktisadi yapıları gibi hususlara da yer verilmiştir¹⁶

Bundan dolayı sadece onların değil, Kafkasya’da yaşamış veya faaliyet göstermiş bütün halkların ve kültürlerin seyahatnamelere yansıyan izlerini takip etmek, bilimsel ve kültürel bakımdan bir gerekliliktir. Bunu yapabilmek için de önce bu bölgeye seyahat etmiş seyyahları ve seyahatnamelerini tanımak ve tahlil etmek lazımdır. Ancak böylesine kapsamlı bir çalışma, tabiatı gereği bir Yüksek Lisans tezinin sınırlarını aşacağından, imkânlar elverdiği ölçüde tespit edilebilen bazı seyahatnamelerin tanıtımları yapılarak konuya dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Kafkasya coğrafyası, tarih boyunca pek çok hakim gücün faaliyet alanı olmuştur. Bundan dolayı dönemlere göre siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel etkilenmelere hatta değişimlere uğramıştır. Bu değişme ve gelişmeler en açık şekilde o dönemlerin ana kaynaklarına yansımıştır. Bu ana kaynaklar içerisinde seyahatnamelerin ayrı bir yeri vardır. Çünkü seyyahlar gördükleri kayıda değer bilgileri seyahatnamelerine geçirmişlerdir. Günümüze kadar gelen süreçte seyahatnamelerden yola çıkılarak yapılan çalışmalarda bölge ve dönem sınırlaması yapılmıştır. Oysa mesele bu kadar önemliyken bugüne kadar seyahatnamelere dayanarak Kafkasya hakkında tüm dönemleri kapsayan özgün bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada, bir yandan seyahatnamelere yansıyan bilgiler kullanılmak suretiyle yüzyıllar içerisinde Kafkasya’daki gelişmeleri takip etmek, öte yandan da Kafkasya hakkında bilgi veren seyahatnameler karşılaştırılarak bölge ile ilgili sıhhatli tespitler yapmak amaçlanmıştır. Konusu ve kaynakları itibariyle özgün bir çalışma olmasına gayret edilmiştir.

¹⁶ Ömer Karataş, “*Seyahatnamelerde Kuzey Kafkasya Türkleri*”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XIII/1**, Manisa 2015, s.375.

Tezin Önemi:

Kafkasya ve çevresi ile ilgili bilgi veren pek çok seyahatname, tarih, hatırat, rapor vs. vardır. Ancak bugüne kadar seyahatnamelerin genel bir tanıtımı ve değerlendirilmesi yapılmamış ve bu kaynakların içerdiği gerçeklerin genel bir tahlili yapılmamıştır.

Seyahatnameleri yazan seyyahlar, kendi zamanlarının bilgi ve olaylarına bizzat şahitlik ettikleri için ana kaynak mahiyetindedir. Seyyahın kimliği, ilgi alanları, bilgi ve kültür düzeyi, verilen bilginin hem önemini hem de sıhhatini etkilemiştir. Bu yüzden o dönemin veya coğrafyanın dili, tarihi, kültürü, sosyolojisi, felsefesi vs. gibi her konuya ışık tutabilir. Dolayısıyla seyyahların verdiği bilgiler, tarih araştırmalarında son derece önemlidir. O sebeple bu çalışma büyük ölçüde seyahatnamelere dayandırıldığı için ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu tez ile önce seyyahlar ve seyahatnameleri tespit edilmiş, daha sonra seyyahların güzergâhları çıkarılmış ve seyahatnamelerdeki Kafkasya'ya dair bilgiler gözden geçirilmiş, gerektiği zaman diğer ana kaynaklarla karşılaştırılmak suretiyle sıhate kavuşturulmuş ve kaleme alınmıştır. Böylece Genel Türk Tarihi alanında önemli bir boşluğa dikkat çekilmiştir.

Tezin Yöntemi:

Çalışma süresince tarih araştırma metotlarına uygun olarak, seyahatnameler ve diğer yazılı kaynaklar taranmıştır. Ana kaynaklardan başlamak üzere malzeme tespiti ve sınıflandırması yapılmış, yabancı dilde yazılmış olan seyahatnamelerin Kafkasya ile ilgili kısımları Türkçeye çevrilmiştir. Önce yayınlanmış eserlerdeki veriler fişlenmiş, daha sonra seyahatnamelerdeki bilgiler, sözlü ve yazılı kaynaklarla desteklenmiştir. Kavramların yazımı ve çevirisinde İslam Ansiklopedisi transkripsiyon sistemi esas alınmış, kavram birliğine dikkat edilmiş ve metin içerisinde akışı bozma durumundaki açıklamalar, klasik tarih metodolojisi gereği sayfa altı dipnotlarında izah edilmiştir.

Tezin Kaynakları:

Bu çalışma, konusu ve muhtevası itibarıyla Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağda Kafkasya coğrafyasında seyahat etmiş seyyahlar ile ana kaynak durumundaki seyahatnamelerinin tanıtımından oluşmaktadır. O sebeple diğer tezlerde verilmesi gereken ve çalışmada kullanılan ana kaynakların tanıtımına ayrılan Kaynaklar bölümü, bu çalışmanın

içerisinde geniş bir şekilde yapılmıştır. Bu yüzden tezin ana konusu durumunda olup, her bölümde ayrıntılı bir şekilde tanıtılan ana kaynakların burada da tekrar edilmesi, hacmi artırıp, külfet yaratarak okuyucuyu yoracağı için, yapılmamıştır. Esasen bu çalışmanın konu ve içeriğine de uygun değildir. Okuyucuların tekrara düşmemek için gerekli gördükleri takdirde tez içerisindeki kaynak tanıtımlarını incelemeleri daha sağlıklı ve verimli olacaktır.

1. BÖLÜM

ORTA ÇAĞDA KAFKASYA SEYYAHLARI

1.1. KALANKATLI MOSES (MOVSE'S KAGHANKATUAT)

M.Ö. 410-490 yılları arasında yaşadığı düşünülen Kalankatlı Moses (Move's Kaghankatuats-Movses Kharenatsi) Ermeni tarihçiliğinin kurucusu olarak kabul edilmektedir.¹ İsmi bizim dilimize Kalankatlı olarak çevrilmiştir. Aynı zaman da Kaghankatuats, Kharenatsi, Xoranatsi veya Movses Dasxurants olarak kaynaklarda geçen kişi Kalankatlı Moses'den başkası değildir.² Eserlerini V. yüzyıldan sonra yazmıştır. Ermeni Coğrafyası (Ermeni Atlası) ve Ermeni Tarihi ile ilgili eserleri vardır. Eserlerinin bazılarının orjinalliği ile ilgili XIX. yüzyıldan beri süregelen tartışmalar hala devam etmektedir.³

Bizim Konumuzu ilgilendiren eser; Azerbaycan'lı büyük alim, Ziya Bünyadov'un Azerbaycan Türkçesi'ne, Y. Gedikli tarafından da Türkiye Türkçesi'ne "*Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*" ismiyle yayınladığı kaynaktır. Ziya Bünyadov, Mhitar Koş'un İngilizce yayınlanmış *Alban Salnamesi*'ni 1960 yılında çevirdikten sonra İngilizce ve Rusça yayınlanmış *Alban Tarihi* ile de karşılaştırarak Azerbaycan'da yayınlamıştır.⁴ Kafkasya'nın güneyinde bu günkü Azerbaycan topraklarında M.Ö. IV. yüzyıl kayıtlarında karşımıza çıkan Albanların tarihini Moses'in bu çeviri eserinden ayrıntılarıyla öğreniyoruz.⁵ Güney Kafkasya'nın sıra dağları, nehirleri, bio çeşitliliği, burada yaşayan uluslar, dini, siyasi ve içtimai hayata dair pek çok önemli bilgileri, ana

¹Ercüment Yıldırım, "*Ctesias'ın Anlatımlarında Ninus (Nemrut)*", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX/2, İzmir 2015, s.578.

²Cahit Külekçi, "*Ermeni Kaynaklarında Siyer Anlatıları-Movses Dasxurantsi'nin Tarihi Örneği*", *ASD: Akademik Siyer Dergisi* I, İzmir 2020, s.147.

³Nina Garsoyan, "*Movses-Xorenaci*", *Encyclopaedia Iranica*, New York 2012, s.157 vd, <https://www.iranicaonline.org/articles/movses-xorenaci>, 5.8.2021, 09:44.

⁴Bkz., KALANKATLI MOSES, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, (Yay. Z. Bünyadov, Y. Gedikli), İstanbul 2006, s.9.

⁵Elleda Bekirova, "*Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti*", *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018/Ankara; Kongreye Sunulan Bildiriler XI*, Ankara 2018, s.60.

kaynak olan bu eserden öğrenmekteyiz.⁶ Kafkasya'daki Bizans-İran mücadeleleri hakkında da oldukça kıymetli bilgiler vermektedir.

1.2. PRISCUS

Çok iyi bir tarihçi, diplomat, seyyah ve retorik uzmanı olan Priscus, günümüzde Marmara Ereğlisi'ne yakın bir belde olan Bizans döneminde Panion adıyla bilinen⁷ Barbaros'ta doğmuştur.⁸ Doğum tarihi ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Genel olarak tarihçiler arasında kabul gören ve Moravcsik tarafından⁹ zikredilen 410-420 tarihleri arasında doğmuş olabileceğidir. Priscus, Doğu Roma İmparatorluğunda önemli bir devlet memuru olan Maxsiminus sayesinde¹⁰ Avrupa Hun hükümdarı Attila'ya gönderilen elçilik heyetine girmeyi başarmıştır. Priscus'un bu heyetteki görev ve yetkisi tam olarak bilinmemektedir.¹¹ Helen geleneğine sadık kalarak Hunları İskit olarak nitelendirmiş¹² olsa da Avrupa Hunları ve Attila ile yapılan görüşmelerle ilgili verdiği bilgiler Türk tarihi açısından eşsizdir.

Derbent (Bâbülevbâb) (Bkz. Ek. 9) ve Daryal geçitleri,¹³ (Bkz. Ek. 8) Kavimler Kapısı olarak adlandırılan bir bölgedir. Bu geçitler Kuzey Kafkasya'yı, Güney Kafkasya'ya bağlar. Avrupa Hunları bu bölgedeki Alan ülkesini ele geçirince, bir kolları da Küçük Asya'ya seferler düzenleyerek bölgeyi tanıma imkânı bulmuştur. Özellikle, 365-368 seneleri Kafkaslar üzerinden güneye, oradan da Anadolu'ya indikleri yıllardır.¹⁴ (Bkz. Ek. 12)

⁶“Yüce Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının koynunda yer alan Alban ülkesi, sayısız hesapsız tabii servetleriyle haddinden ziyade güzel ve hayranlık uyarıcı bir memleketdir. Büyük Kür nehri sakın sakın bu ülkenin tam ortasından akar, büyük ve ufak balık getirip sularını Hazar Denizi'ne döker. Nehir kıyıları boyunca uzanan mümbit ovalarda külliyetli miktarda tahıl ve üzüm, neft ve tuz, ipek ve pamuk ve pek çok zeytin ağacı yetişir. Dağlarından altın, gümüş ve aşı boyası çıkarılır. Vahşi hayvanlarına gelince, burada arslan, bebir, pars, yaban eşiği; pek çok kuş çeşidinden ise kartallar, şahinler ve benzerleri vardır. Ülkenin payitahtı azametli Berde şehridir.”, Bkz. KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi**, s.31.

⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır) a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul 1995, s.19.

⁸ Hacer Ateş, “Tekirdağ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XL**, İstanbul 2011, s.359.

⁹ Abdullah Üstün, “Bir Müverrihin Entelektüel ve Mesleki Portresinden Kesitler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi LIII/2**, Ankara 2013, s.298.

¹⁰ A. Ahmetbeyoğlu, **Grek**, s.19.

¹¹ A. Üstün, “Kesitler”, s.301.

¹² Tunç, Türel, “Ammianus Marcellinus, Priscus ve Iordanes'de Attilâ ve Hun Tasvirleri”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.23**, Ankara 2015, s.332.

¹³ Saleh Muhammedoğlu, Aliev, “Derbent”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.164.

¹⁴ Şerif, Baştav, “Atilla ve Hunları”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987, s.38.

Priscus bir coğrafyacı değil, diplomat, hatip ve siyasetçidir. Ama Avrupa Hunları'nı anlatırken bulundukları faaliyet alanlarından da bahsettiği için Kafkaslar'dan batıya uzanan coğrafyada verdiği bilgiler bizim için önemlidir.

1.3. BELAZURİ

Ahmed b. Yahya el Belazuri, IX. asırda yaşamıştır. Bu Hicri III. asra tekabül eder. Ünlü bir şair ve tarihçi, aynı zamanda soy (ensab) bilimcisidir. Nereli olduğu hakkında güvenilir malumat bulunmamaktadır. Farsça eserleri, Arapça'ya çevirdiği için, ekseriyetle Fars asıllı olduğu düşünülmektedir.¹⁵ İlk kez 833 yılında Halife Me'mun için yazdığı methiye şiiri ile isminin duyulmuş olması, kaynaklara yansıyan en doğru bilgidir. Methiyelerinin yanında yine halife ve vezirleri hicveden şiirleri de bulunmaktadır.¹⁶ Halife Mu'tazz'ın, oğlu Abdullah'a dersler vermiştir.¹⁷ El- Belazuri, Abbasiler döneminde bizzat şahidi olduğu olayları ele alır.¹⁸ Onu şöhrete kavuşturan bu objektif eserinin adı "*Kütubu'l Buldan*"dır. Bizim burada zikredeceğimiz eser, Prof. Dr. Mustafa Fayda'nın çevirisi ile Türkçe'ye kazandırılmıştır. Fütûhu'l Büldân "*Ülkelerin Fetihi*" demektir. İslam sonrası fetihlerinin anlatıldığı, günümüze kadar gelebilen en eski eserlerden biri olarak kabul edilmektedir.

El- Belazuri hazin bir şekilde ölmüştür. Dedesinin hafızayı güçlendirdiği için, Hint cevizi benzeri bir bitkiyi kaynatarak içtiği arkasından rahatsızlanarak vefat ettiği, bahsi geçen meyvenin suyundan kendisinin de içtikten sonra aynı akibeti yaşadığı rivayet edilmiştir. Yazarımız, Ahmed b. Yahya, "*el Belazuri*" adıyla tanınmıştır.

El Belazuri, Fütûhu'l Büldân'da Kafkasya coğrafyasının en önemli ülkelerinden biri olan, Azerbaycan'ın fethinden bahsederken ayrıntılı bilgiler verir. Azerbaycan ve Ermeniyeye, Belasecan, Sebelan, Sacaran, Erdebil ve burada yaşayan halkın adet ve inançlarından bahseder.¹⁹ Erdebil, Araplar bölgeye geldiğinde merkez konumundaydı.²⁰ Ermeni ve Azerbaycan zümrelerinden bahsederek, Azerbaycan'ın fethedilmesinden

¹⁵ Mustafa Fayda, "*Belazuri*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi V*, İstanbul 1992, s.392.

¹⁶ AHMED B. YAHYÂ EL- BELÂZURÎ, *Fütûhu'l Büldân; Ülkelerin Fetihi*, (Yay. M. Fayda), İstanbul 2013, s.X.

¹⁷ C.H. Becker, "*Belazuri*", *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul 1993, s.467.

¹⁸ Chikh Bouamrane, "*İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış*", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXX*, (Yay. N. Yazıcı), Ankara 1988, s.266 vd.

¹⁹ EL- BELÂZURÎ, *Fütûhu'l Büldân*, s.372.

²⁰ A. Zeki Velidi Togan, "*Azerbaycan*", *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul 1993, s.95.

sonra müreffeh olan bağlar ve bahçelerin bulunduğu bölgelere, Araplardan belli bir grubun yerleştirildiğinden bahsetmektedir.²¹

Yine İslam fetihleri sonucunda, Azerbaycan bölgesine tayin olunan valilerden ve izledikleri politikalardan ayrıntılı olarak bahseder. Halife el- Mu'tasimbillah'ın Berzend denilen köyde bir ordugâh kurarak burayı kaleye dönüştürdüğünden bahsetmektedir.²² Berzend, Aras Nehri'nin kuzeyinde yer almaktadır.²³ "*Beride, Berza, Berde, Berze*"²⁴ gibi isimlerle de ifade edilen ve Arran'ın merkez şehri olan Berze, Kür'ün kollarından biri olan Terter suyuna yakındır.²⁵ Berze ve çevresi Kafkasların kuzeyine gönderilecek ipeğin sevkıyattan önce depolandığı yerd. Ticaret bu bölgede Araplar zamanında da çok gelişmişti. El-Belazuri'nin bahsettiği bir diğer Azerbaycan yerleşkesi Merend'dir. El-Bais'in buraya bir saray yaptırdığından bahseder.²⁶

1.4. YA'KUBİ

Vehb b. Vazih el-Ya'kubi, Bağdat'ta IX. Asrın ilk yıllarında doğmuştur.²⁷ Babasının dedesi Ermenistan, Azerbaycan ve Mısır illerinde valilik yaptığı gibi, kendi dedesi ve babası da önemli devlet memurluklarında bulunmuşlardır. Ya'kubi yetiştiği ortam bakımından çok şanslıdır. Gençlik dönemini Ermeniy'e'de geçirdiği için²⁸ bölgenin özelliklerini çok iyi bilmektedir. Hayatının uzun bir kısmı Tahirilerin hizmetinde geçmiştir. Kendi adını taşıyan *Yakubi Tarihi*'ni de Tahiriler zamanında yazmıştır.²⁹ Yakubi'nin çeşitli eserleri vardır. Bizi ilgilendiren ise İslam dönemi coğrafyacılarının eserleri içerisinde en eski olanlardan biri olarak kabul edilen "*Kitâbü'l-Büldân*" dır.

Güney Kafkasya'nın iki önemli beldesi, Azerbaycan, Ermenistan ve çevresi hakkında bilgi vermektedir. Coğrafyası, iktisadi hayatı, İslam döneminde ele geçirilen bölgelerin siyasi ve idari yapısı ile ilgili malumat vermektedir.³⁰

²¹ EL- BELAZURİ, *Fütûhu'l Büldân*, s.375.

²² EL- BELAZURİ, *Fütûhu'l Büldân*, s.376.

²³ M. Streck, "*Berzend*", *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul 1993, s.566.

²⁴ Beşir Mustafayev, "*Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu*", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi III/2*, Ordu 2018, s.16.

²⁵ W. Barthold, "*Berza'a*", *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul 1993, s.565.

²⁶ EL- BELAZURİ, *Fütûhu'l Büldân*, s.377.

²⁷ Murat Ağarı, "*Ya'kubi*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XLIII*, İstanbul 2013, s.287.

²⁸ C. Brockelmann, "*Yakubi*", *İslam Ansiklopedisi XIII*, İstanbul 1993, s.351.

²⁹ YA'KUBİ, *Ülkeler Kitabı*, (Yay. M. Ağarı), İstanbul 2002, s.12.

³⁰ Azerbaycan'nın önemli şehirleri ve köyleri hakkında bilgi verir. Berze, Berzend, Erdebil, Merend, Serat vs. İslam orduları tarafından feth edildikten sonraki süreçte Arap iskanı hakkında bilgi verir. (Bkz.,

1.5. MAKDİSİ (MUKADDESİ)

Beytü'l- Mukaddes olarak zikredilen “*Kudüs*” şehrinde 946/47 yıllarında dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda ilk eğitimine Kur'an'ı hıfz ederek başlamıştır.³¹ Klasik Coğrafya anlayışının değiştirilerek bilimselleştirilmesine Ceyhani, Belhi, İbn Havkal, ve İstahri gibi önemli katkılar sunmuştur. Makdisi'nin diğerlerinden farkı, içlerindeki en geç coğrafya alimi olmasıdır.³² Makdisi'nin eserinde de Belh Coğrafya Okulu'nun etkileri açıkça görülür.

Makdisi'nin Ahsenü't-Tekasim adlı eserinin orijinal el yazmalarını, Hindistan'da tesadüfen bulan A. Sprenger, bu nüshaları ilk kez XIX. asrın ortalarında Avrupa'ya getirmiş,³³ eseri tetkik ettikten sonra da Makdisi için “*Dünya'nın o güne kadar gördüğü en büyük coğrafya alimidir.*” demiştir.³⁴ O yüzdendir ki Makdisi, “*Beşeri Coğrafya'yı*” bilimselleştiren kişi olarak kabul edilmektedir.³⁵

Ahsenü't-Tekasim adlı büyük coğrafya eserinde İslam alemini on dört bölge olarak zikreder. Bunlardan altı bölge Arap ülkelerinden, diğer sekiz bölge Arap olmayan ülkelerden oluşmaktadır.³⁶

Makdisi eserinde Güney Kafkasya ile ilgili, Hazar Denizi'nin güney batısında bulunan Deylem, Cürcan, Kafkasya'nın batısı, Elbruz Dağı³⁷ ve Rehab Bölgesi'nden (Azerbaycan ile Ermenistan) bahsetmektedir.

Makdisi, Kafkasya ile ilgili bilgi verirken; Deylem'in dağlık bir yapısı olduğunu, insanların fiziki yapısının güçlü, adet ve törelerinin diğer köylerine göre kendi

s.54), Ermeniye' den Bahsederken; arazinin dağlık olduğundan, şiddetli ve soğuk kışından, karlı dağlarından bahseder” (Bkz., s.19), Yine Azerbaycan ve Ermenistan'da Abdullah b. Has'ami'nin iktasının bulunduğu bilgisini verirken (Bkz., s.35), bölgeden Anadolu'ya gidecek olan ticari malların Diele Nehri üzerinden sevkياتının yapıldığını anlatır. Bkz., YA'KUBİ, **Ülkeler Kitabı**, s.20.

³¹MUHAMMED b. AHMED el-MUKADDESİ, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't- Tekasim)**, (Yay. D.A. Batur), İstanbul 2015, s.8.

³² Fuat Sezgin, **İslam'da Bilim ve Teknik I**, (Yay. H. Kaplan, A. Aliy), Ankara 2015, s.25.

³³ J. H. Kramers, “*Mukaddesi*”, **İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.563.

³⁴ F. Sezgin, **Bilim ve Teknik**, s.25 vd.

³⁵ Marina Tolmacheva, “*Makdisi; Muhammed b. Ahmed*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXVII**, Ankara 2003, s.431.

³⁶ Mustafa L. Bilge, “*Ahsenü't- Tekasim*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.179 vd.

³⁷Abdulhalik Bakır, Feridun Şenol, “*Orta Çağ Gürcistan'ının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış)*”, **Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi IV/2**, Bilecik 2020, s.8.

içerisinde farklılık gösterdiğini belirtmektedir.³⁸ Deylem'in merkezi olan Bervan ve çevre şehirlerini anlatmaktadır. Bu bölgenin yer üstü kaynaklarının çok bol olması ve çeşitliliği dikkatini çekmiştir. Bervan ve diğer önemli şehirleriyle ilgili bilgi verirken geçmişte Terek Nehri (Bkz. Ek. 17) ve Kızılyar civarında Hazar ile el-Ebvab (Derbent) arasında kurulmuş olan, Kafkasya'nın kuzeyindeki Semender Şehri'nden bahsetmektedir.³⁹ Bağları ve bostanları çok güzel, zengin bir şehirdir derken, kubbe damlı evleri ile ahlaki özelliklerine dair malumat da vermektedir.⁴⁰

Makdisi, Rehab dediği bölge içerisinde zikrettiği, Azerbaycan, Ermenistan⁴¹ ve Tiflis (Gürcistan)'den oldukça teferruatlı bahseder. Burayı üçe ayırır. Azerbaycan, Ermenistan ve Ran bölgesi olarak. Genel itibarıyla ikliminin soğuk ve yağışlı, insanların da doğası gibi dağlı ve hırçın bir yapıda olduklarını söyler. Topraklarının, ovalarının bolluk ve bereketini anlatarak bitiremez. Üzüm bağlarından, balının lezzetinden ve koyun sürülerinden, ticaretin özellikle de ipek ticaretinin çok ileri sevide olduğundan, kumaş ve halılarının çok kaliteli dokunduğundan bahsetmektedir. Tiflis, Şirvan, Bakü, Babü'l-Ebvab, Şeki Merend, Erdebil, Berzend, Semender vs. şehirleri sırasıyla sayar ve özellikleriyle ilgili malumatı ayrıntılıdır.⁴²

1.6. İSTAHİRİ

İslam coğrafyacılığının üretkenlik bakımından zirvede olduğu dönem, IX. ve X. yüzyıllardır.⁴³ X. yüzyılın önemli coğrafyacı- seyyahlarından biri İbrahim b. Muhammed el- İstahri'dir. Belh Coğrafya Okulu⁴⁴ mensuplarından olan İstahri'nin

³⁸Osman Ciner, **El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi**, İstanbul 2018, s.255. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

³⁹ EL-MUKADDESİ, **Ahsenü't-Takasim**, s.367.

⁴⁰ Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985, s.175.

⁴¹ EL-MUKADDESİ, **Ahsenü't-Takasim**, s.380.

⁴²O. Ciner, **Ahsenü't-Tekâsîm**, s. 273- 282.

⁴³ Murat Ağarı, *"Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi XXXIV*, Erzurum 2007, s.169.

⁴⁴ "Belh Coğrafya Okulu'nun kurucusu doğa filozofu ve coğrafyacı Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'dir (850-934). Bağdat'ta filozof Kindî'den ders alan Belhî, Orta Asya'ya döndükten sonra 920-921 yıllarında "Suverü'l-ekâlîm" adıyla bilinen coğrafya kitabını yazmış, ömrünün son dönemlerinde de İslâm ülkelerinin çeşitli yerlerinin bölgesel haritalarını çizmiştir. Belhî'nin söz konusu eseri, takipçisi Makdisî tarafından "el-Emsile ve sûretü'l-arz" şeklinde tanımlanmıştır. Okula adını veren Belhî'nin sözü edilen eseri günümüze ulaşamamıştır. Belh Coğrafya Okulu'nda yetişen coğrafyacılar, ilk kez İslâm ülkelerini iklimlere (bölge) ayırmışlar ve her iklimin ayrı coğrafyacıları, Irak Coğrafya Okulu'nun aksine, genel olarak coğrafi gerçekleri Kur'an ve hadislerdeki kavramlarla açıklamışlardır. İslâm ülkelerini coğrafi bölgeler esasına göre taksim eden ve o bölgelerin haritalarını çizen Belh coğrafyacıları, coğrafi sınırları belirlenmiş ülke kavramını ilk kez kullanan Müslüman coğrafyacılar arasında yer almışlardır." Bkz. A. E. Gülersoy, "Unutulmuş bir Coğrafya

doğduğu tarih kesin olarak bilinmemektedir. İbn Havkal ile Bağdat ve Sind’de çeşitli istişarelerde bulunmuştur.⁴⁵ Mesalikü’l-Memalik, İstahri’nin günümüze gelebilen tek eseri olarak kabul edilmektedir.⁴⁶ İslam Alemi ülkelerinden bahsetmiştir.⁴⁷ O sebeple Konrad V. Miller, İstahri’nin bu coğrafya eserini, “*İslam Atlası*” olarak tanımlamaktadır.⁴⁸

İstahri, Mesalik’i yirmi başlık altında toplamış ve bölgelerle ilgili kısa öz bilgiler vermiştir.⁴⁹ Kafkasya ile ilgili on üçüncü kısım üç bölgeden bahsetmesine rağmen tek başlık altında anlatılmaktadır. Burada Ermeniyeye, Arran, Azerbaycan ve on beşinci kısımda da Deylem’den bahsetmektedir.⁵⁰ Arran ve Azerbaycan bölgesini, doğuda Deylem, batıda Hazar Denizi ve İrmen, güneyde Irak ile sınırlandırmaktadır.⁵¹ Önemli şehirleri içerisinde zikrettiği, Erdebil, Berza, Derbent (Babü’l- Ebvab) ve Tiflis ile ilgili açıklamalar yapmaktadır.⁵² Deylem’i ise, Azerbaycan ve Rey bölgelerinin bir kısmı ve Arran ülkeleridir, diyerek tanımlamaktadır.⁵³

İstahri’nin bu eseri, Kafkasya’nın can damarlarından biri olan Azerbaycan için çok önemlidir. Şehirleri, yolları, mesafeleri ve komşularını anlatması bakımından, Ziya Bünyadov, Naile Velihanlı, Sara Aşurbeyli, R. Ağayev gibi Azerbaycan tarihçileri tarafından kısmen incelenmiştir.⁵⁴

İstahri’nin eserini, diğer eserlerden farklı kılan en önemli husus, bilgilerindeki özgünlüktür. Çağdaşı olan diğer pek çok kaynakta bu özgünlük bulunmamaktadır.⁵⁵

Okulu; Belh Coğrafya Ekolü”, Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic IX/11, Ankara 2014, s.237.

⁴⁵ Marina Tolmecheva, “*İstahri*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXIII*, İstanbul 2001, s.203.

⁴⁶ İSTAHİRİ, *Ülkelerin Yolları*, (Yay. M. Ağarı), İstanbul 2019, s.XII.

⁴⁷ Murat Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, Konya 2011, s.4. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁴⁸ O. G. Bolshakov, “*Estakrı, Abu Eshaq Ebrahim*”, *Encyclopaedia Iranica IV/6*, New York 2012, s.646.

⁴⁹ Murat Ağarı, “*İstahrî ve Mesâlikü’l-Memâlik’i*”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi I/4*, Karabük 2014, s. 82.

⁵⁰ Murat Ağarı, “*İstahrî ve Mesâlikü’l-Memâlik’i*”, s.97.

⁵¹ İSTAHİRİ, *Ülkelerin Yolları*, s.176 vd.

⁵² İSTAHİRİ, *Ülkelerin Yolları*, s.178 vd.

⁵³ İSTAHİRİ, *Ülkelerin Yolları*, s. 189 vd.

⁵⁴ Hayat Şamıyeva, “*El-İstahri’nin Kitabü’l-Mesalik ve’l-Memalik Adlı Çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları*”, *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi I/1*, s.26.

⁵⁵ Revşen Hudayberganov, “*Önemli Bir Tarihi Kaynak Olarak İstahri’nin Mesalik-el Memalik İsimli Eseri*”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi I/2*, İstanbul 2014, s.10.

1.7. İBN HAVKAL

Abu'l-Kasım Muhammed el- Bağdadi, X. yüzyılın önemli coğrafyacı ve seyyahlarından. Doğum tarihi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.⁵⁶ Çocukluğunu Nusaybin'de geçirmiştir. İlk eğitimini Musul ve Bağdat'ta almıştır.⁵⁷ Okuma ve araştırmaya meraklı biri olan İbn Havkal, ticaretle uğraştığı zamanlarda bile kervanlarla seyahat edenlerden, gördükleri beldelerle ilgili bilgiler alarak, okuduklarıyla mukayese edecek kadar ileri bir seviyedeydi. Bundan dolayı ticaret yapmaktan daha çok seyahat etmeye karar vermiş, doğudan batıya Afganistan'dan Afrika'ya kadar tüm coğrafyayı gezmiş ve çok önemli notlar tutmuştur. X. Asır, İslam aleminde coğrafya çalışmaları konusunda çok zengin bir dönemdir. Bu asrın önemli coğrafyacılarından olan ve Makdisi'nin seyahatları sonucunda oluşturduğu eserler, İslam Alemi'nin ilk kapsamlı coğrafya kaynakları olarak kabul edilmektedir.⁵⁸ Her iki seyyahı da özel kılan, coğrafya eserlerini, uzun süren seyahatları sonucundaki etüdlere dayanarak yazmalarıdır. Suret el- Arz adlı eser Türkçe'ye Ramazan Şeşen tarafından tercüme edilmiştir.

İbn Havkal gezdiği bölgelerin sadece yerleşim yerlerinden, şehirlerinden, hudutlarından, geçit ve limanlarından, önemli nehirlerinden değil yetiştirilen ürünlerinden bunların pazarlanmasından, ticari sürecinden, menzil ve limanlardan alınan gümrük vergilerinden, toplanan haraci ve öşrü vergilerinden de bahsetmektedir. Bu yönüyle eser iktisat tarihi alanında da önemli bir kaynak kabul edilir.⁵⁹

Kitabın Kafkasya ile ilgili kısmı “*Kafkasya, Azerbaycan, Ermeniyye, Erran*” başlığı adı altında karşımıza çıkar.⁶⁰ İbn Havkal, Kafkasya coğrafyası ve çevresi ile ilgili ayrıntılı bilgilendirme yapmaktadır. Azerbaycan'ın bölgenin en büyük ülkesi olduğundan, Kür-Aras havzasında (Bkz. Ek. 19) Erran (Arran) bölgesinin bulunduğu ve Kafkasya'nın batısında da Ermeni, Alan sınırlarının mevcudiyetinden bahsetmektedir.⁶¹

⁵⁶ Cornelis van Arendonk, “*İbn Havkal*”, *İslam Ansiklopedisi V/II*, İstanbul 1993, s.747 vd.

⁵⁷ Ramazan Şeşen, “*İbn Havkal*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XX*, İstanbul 1999, s.34.

⁵⁸ İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Yay. R. Şeşen), İstanbul 2014, s.9.

⁵⁹ İBN HAVKAL, *İslâm Coğrafyası*, s.10.

⁶⁰ “...doğudaki (kuzeydeki) İslam sınırının Rum hududuna komşu olan ikinci yarısına dönelim. Bu kısma Ermeniyye, Azerbaycan ve Erran ile başlayacağım bu üç bölgeyi bir iklim kabul ettim. Bu yerlerin doğusunda Cibal, Deylem, Hazar Denizi'nin batısı bulunur. Batı tarafında Ermeni, Alan hudutları, bir miktar el-cezire hududu yer alır. Kuzeyinde Alanlar, Kafkas Dağları, güneyinde Irak, el-cezire'nin bir kısmı bulunur. “Bkz. R. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.259.

⁶¹ İBN HAVKAL, *İslâm Coğrafyası*, s.259.

Emir sarayının, divan teşkilatının ve askeri garnizonun Azerbaycan'ın en büyük şehri olan, Erdebil'de olduğunu söylemektedir. Erdebil'i anlatırken bereketli topraklarından, yiyeceğin bolluğu ve uygun fiyatından, suyununda çok ferahlatıcı olduğundan bahsetmektedir. Hoy, Merağa, Berzend, Selmas, Tebriz gibi daha pek çok şehir ile ilgili bilgi verirken buraların bereketli olduklarını da anlatmaktadır. Erran (Arran) veya Erivan bölgesinin merkezi olarak ise bölgenin gözüdür dediği, Berdea şehrinden ve aynen Duvin Şehri gibi Gürcülere sınır olunca nasıl harabeye döndüklerinden, üzüntüyle bahseder. Gürcülerin en önemli şehri olan Tiflis'in⁶² bir tarafının dağa dayandığını ve şehrin alt kısmından Kür Nehri'nin geçtiğini belirtir.⁶³ Aras ve Kür nehirlerinde balık tutulup ticaretinin yapıldığını ve Kür Nehri'ne özgü olan bir kırmızı balığın çok kıymetli olduğunu söylemektedir.

Bunların yanında halklardan, gelenek-görenek ve adetleriyle ilgili konulardan da bahsetmektedir.⁶⁴

1.8. İBNÜ'L-FAKİH EL HEMEDANİ

IX-X yüzyıllarda Abbasiler döneminde yaşamış olan İbnü'l Fakih, Irak Okulu mensubu olup, X. asrın büyük coğrafyacılarından⁶⁵ Kitabü'l Büldan adlı meşhur coğrafya eseri ile tanınan İbnü'l Fakih'in tam olarak hangi yıllar arasında yaşadığı belli değildir. Eserinde Hemedan'dan teferruatlı bir şekilde bahsetmesinden dolayı Hemedan'da doğduğu tahmin edilmektedir.⁶⁶ Tam adının içerisinde geçen "Fakih" babasının

⁶² "Tiflis Şehri Bâbü'l- Ebvâb'dan daha küçük bir Şehirdir. Etrafında kerpiçten iki sur bulunur. Şehrin üç kapısı vardır. Tiflis toprağı verimlidir. Verimli, müstahkem, hayratı bol, fiyatları ucuz bir yerdir. Diğer bölgelerden daha ucuz, verimli ve daha müreffektir. Buradan bal satın alan bazıları buradan 20 rıtl balı bir dinara aldıklarını söylerler. Tiflis büyük, her taraftan düşmanları çok bir şehirdir. Hamamları Taberistan hamamları gibi sıcak kaplıca suyu kullanır. Şehir, Kür nehri üzerindedir. Buğdayın un yapıldığı Musul ve Rakka'nın değirmenlerine benzeyen değirmenleri vardır. Fırat ve Dicle'deki 265 değirmene benzer: (Şimdi Tiflis Gürcülerin elindedir. Bununla beraber Gürcüler Müslümanların hukukunu gözetirler, onların zarar eziyet görmesine mani olurlar. Eskisi gibi Müslümanlar ibadetlerini yaparlar, camiler temiz tutulur. Hükümdar tarafından mum ve kandillerle aydınlatılır. Bütün camilerinde ezan açıktan okunur engellenemez. Okuyanlara kimse kötülük yapamaz. Şimdi Müslümanlar ve Gürcüler birbirine karışmıştır.) Barış içinde olan bir kavimdir. Gariplere saygı vardır. Aniden gelen misafirlere hürmet ederler. Anlayışı olan herkeste cana yakınlık vardır. Eski ehl-i sünnet mezheplerine mensupturlar. Misafir ağırlama hususunda çok hırslıdırlar. İhtiyaçlarını kendim göreceğim ve kimsenin yemeğini yememeye yemin ettim." Bkz., R. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.264 vd.

⁶³ Emine Opçin, *İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi*, Gaziantep 2015, s.259. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),

⁶⁴ E. Opçin, *İbn Havkal*, s.263.

⁶⁵ Zeki Velidi Togan, *"İbnü'l Fakih"*, *İslam Ansiklopedisi V/2*, İstanbul 1993, s.853.

⁶⁶ Cengiz Tomar, *"İbnü'l Fakih"*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXI*, İstanbul 2000, s.38.

hukukçu kimliği olduğunu gösterir.⁶⁷ Hemedan,⁶⁸ Azerbaycan ve Halacistan arasında, Tahran'ın güneybatısında⁶⁹ bulunan dağlık bir bölgedir. Günümüz araştırmacılarının genel görüşü, Kitabü'l Buldan'ın 902 civarında yazılmış olabileceğidir.⁷⁰

İbnü'l-Fakih'in eserinde görüp anlattığı yerler Yedisu, Türkistan, Mâverâünnehir, İran, Irak, Azerbaycan, Anadolu, Suriye, Filistin, Arap Yarımadası, Mısır ve Mağrib bölgeleridir. Zeki Velidi Togan, İran Meşhed'deki çalışmaları sırasında eserin bin varaklık kısmını bulmuştur. Eserin bu kısmından Yakut da bahsetmektedir.⁷¹ Fuat Sezgin ise 1987 yılında Frankfurt'ta bu nüshanın fotoğraf basımını ilim dünyasına kazandırmıştır.

İslam coğrafyacıları Güney Kafkasya'nın önemli bir bölgesi olan Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arran coğrafyasını, birleşik bir bölge olarak ele almışlardır.⁷² İbnü'l-Fakih'in eserinde, coğrafi bilgiler dışında çok değişik sosyo-kültürel bilgiler aktarılmaktadır.⁷³ Bu eserinde Türk kültür tarihi ve sosyal hayatı ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Özellikle örfler, adetler, gelenekler, töre ve ananelere ait açıklamaları önem arz etmektedir.⁷⁴ İbnü'l Fakih'e göre Türk şehirleri; Azerbaycan, Ebhar, Ermenistan, Rey, Kazvin, Zencan, Hazar Havzası, Horasan, Toharistan, Yecûc-Mecûc Seti ve Ruyan Türklerinin bulunduğu şehirlerdir.⁷⁵ İbnü'l Fakih Güney Kafkasya özellikle Azerbaycan'dan malumat verirken ilginç bilgiler paylaşır. İçerisinde çok büyük bir ateş evi olan İran şehri *Azercüşnes*'ten bahsederken, İran hükümdarının hürmeten yürüyerek ziyaret ettiğini zikreder.⁷⁶

⁶⁷ Anas b. Halidov, "Ebn Al Faqih, Abu Bakr Ahmad", *Encyclopaedia Iranica* VIII/1, New York 1997, s.23.

⁶⁸ Bkz., Mirza Bala, "Hemedan", *İslam Ansiklopedisi* V/1, İstanbul 1993, s.420 vd.

⁶⁹ Parviz Adka'i, "Hamadân-i. Geography," *Encyclopedia Iranica* XI/6, s.595-599, bkz., <http://www.iranicaonline.org/articles/hamadan-i>, 30.12. 2021, 15:20.

⁷⁰ Abdülvahid Yakup Sipahioğlu, *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, İstanbul 2021, s.27.

⁷¹ Zeki Velidi Togan, "İbn Al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", *Belleten* XII/45, Ankara 1948, s.11.

⁷² Bayram Arif Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan'da Coğrafî, İdarî ve İktisadî Durum", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XII/34, Hatay 2016, s.434.

⁷³ Salih Özer, "İlk Dönem Müslüman Coğrafyacılarında Dini Referans (Ayet-Hadis) Kullanımı Irak Ekolünden: İbn Hurdazbih (ö. 300)- Ya'kubî (ö. 292)-İbnü'l-Fakih (ö. III-IV) Belh Ekolünden: İstahrî (ö. 340)- İbn Havkal (ö. H.4.asır)- el-Makdisî (ö. 390) Örnekleri", *İslami Araştırmalar* XXXII/1, Ankara 2021, s.173.

⁷⁴ Murat Hanılçe, "Geçmişten Günümüze Seyyahlar ve Seyahatnamelerin Tasnifine Dair Bir Deneme-2", *Anatolia Truzim Araştırmaları Dergisi* XXXII/2, Eskişehir 2021, s.290.

⁷⁵ Hüseyin Avni Güllü, *İbnü'l-Fakih ve Eseri "Kitabü'l-Buldan"*, Van 2007, s.69. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁷⁶ B. A. Köse, "Azerbaycan'da", s.433.

Ayrıca Azerbaycan sınırlarının siyasi yapısının da zaman zaman değişiklik gösterdiği görülür. İbnü'l-Fâkih'in kayıtlarından anlaşıldığına göre Azerbaycan arazisi Berze ile Zencan arasında sınırlandırılır. İlk İslam seferleri döneminde Berze ve Zencan Hazar toprağı olmakla birlikte Aras ve Kür arasında bulunan Arran da Azerbaycan'a dâhil değildi.⁷⁷

1.9. İBN A'SEM el-KÛFÎ

X. yüzyılın önemli İslam tarihçilerinden biri olan⁷⁸ el-Kufi, "*Kitabü'l Fütuh*" adlı eseri ile tanınmaktadır. Kufi'nin bilinen tek eseri olan "*Kitabü'l Fütuh*" aynı zamanda Kitabü'l Tarih'i de kapsar. Kitap ilk olarak Hulefa-yı Raşidin zamanında Hz. Ebubekir dönemi ile başlar. Hz. Osman dönemi fitne ve karışıklıktan da çok teferruatlı bahseder. Hatta kitabın neredeyse dörtte biri bu dönemde yaşanan olayları anlatır. Kerbela olaylarını anlatırken Harici isyanlarına da değinir ve şii olmasının tesiri ile hayali bazı hikayeler ekler.⁷⁹ VIII. ciltten sonra Emevi dönemini bitirip, Abbasi dönemini anlatmaya devam eder ve Harun-u Reşid dönemine kadar gelir. Eser ayrıca Anadolu, ve Horasan'dan bahsetmektedir.⁸⁰ Bunun yanı sıra, Türkistan, İran ve Azerbaycan bölgelerinde gerçekleşen Arap fütuhâtı ve dikkat çekici bir şekilde Hazarlarla ilgili önemli bilgiler içermektedir.⁸¹

1.10. ALİ B. HÜSEYİN EL MES'UDİ

Eserlerinde verdiği çeşitli malumat sebebiyle 893 senesinde Bağdat'ta doğduğu düşünülmektedir. Peygamberimize inanan ilk sahabelerden olan, Kufe şehrinde Fıkıh ve Tefsir alanında okullar kuran, Abdullah b. Mes'ûd'un soyundan gelmektedir. Ayrıca Hüzeyl ailesine üye olduğu için "*Hüzeli*" nisbeleriyle de bilinmektedir. Mes'udi'nin yaşamıyla alakalı bilgiler çoğunlukla, Kitabü'l Tenbih ve'l İşraf ile Muruc ez-Zeheb isimli kitaplarına dayanmaktadır.⁸²

⁷⁷ Abdülkerim Özaydın, "*Arran*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.394.

⁷⁸ Zeki Velidi Togan, "*İbn A'Semülküfi*", **İslam Ansiklopedisi V/2**, İstanbul 1993, s.702.

⁷⁹ Mustafa Fayda, "*İbn Asem el- Kufi*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIX**, İstanbul 1999, s.326.

⁸⁰ M. Hanılçe, "*Seyyahlar*", s.290.

⁸¹ Akdes Nimet Kurat, "*Kuteybe Bin Müslim'in Hyarizm ve Semerkand'i Zaptı (Hicri 92-93-Miladi 712)*", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi VI/5**, Ankara 1948, s.388.

⁸² Casim Avcı, "*Mes'udi, Ali bin Hüseyin*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXIX**, Ankara 2004, s.353.

Bağdat'ta 913 senesine kadar yaşamıştır. Şehrin siyasi ve içtimai hayatın yanı sıra, dönemin irfan ve ilim merkezi olmasını çok iyi değerlendirmiş, bu yıllarda İslami bilimlerde eğitim alarak özellikle Kur'an ve sünnet alanlarında uzmanlaşmıştır. Belli bir seviyeye ulaştığını düşündüğü için farklı coğrafyaları keşfetmek ve yeni şeyler öğrenmek isteğiyle keşif gezilerine çıkmaya karar vermiştir.⁸³ Mes'udi, sadece İslami felsefeyle sınırlı kalmamış, antik dönem Yunan felsefesi ve Hint felsefeleri konusunda da kendisini çok iyi yetiştirmiştir. Zaman zaman Yahudi ve Hristiyan felsefecilerle istişarelerde bulunarak çeşitli tenkidler yapmıştır. Tüm düşünceleri ilmi bir tarafsızlıkla irdelenmiş ve objektif bir tarihçi olmayı başarmıştır.⁸⁴ Sıradan bir bilim adamı değildir. O felsefi derinliği olan bir tarihçi, donanım ve bilgisinin pek çokunu meşakkatli yolculukları esnasında öğrenen gerçek bir coğrafyacıdır.⁸⁵ İslâm dünyasının etrafındaki ülkeler hakkındaki çok değerli malumatı onun eserlerinden öğrenmekteyiz.⁸⁶ Kendisinden sonraki dönemlerde de bu eserlerinden yararlanan ünlü kişiler vardır. El-Kazvini⁸⁷ de onun eserlerinden çok faydalandığından bahsetmiştir.

Mes'udi, Muruc Ez-Zeheb adlı eserinde Kafkas dağlarından, burada yaşayan Alanlar, Hazarlar, Bulgarlar, Avarlar, Başkurtlar, Peçenekler vb. Türk kavimlerinden bahseder. Kafkas dağının büyüklüğü ve yetmiş iki milletin yaşadığı, her milletin dilinin farklı olduğu, kendi hükümdarları bulunduğu bilgisini verir.⁸⁸ Hazar, Alan ve Şirvanşahlar'dan, bu bölgenin vadilerinden, ovalarından ve ikliminden bahseder. Azak

⁸³ Şemseddin Günaltay, **İslâm Tarihinin Kaynakları**, İstanbul 1991, s.68.

⁸⁴ Ş. Günaltay, **Kaynaklar**, s.75 vd.

⁸⁵ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s.61.

⁸⁶ Carl Brockelmann, "Mes'ûdî", **İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.144.

⁸⁷ "Batıların, "Arapların Plinius'u" dedikleri Kazvî'nin eserlerini kaleme alırken kullandığı bilgiler, kendi gözlemlerinden çok o dönemde yaygın olan ve Helenistik çağdan intikal eden bilgilere, ayrıca gezgin ve tâcirlerden işittiklerine dayanır. "Âşârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd" adlı ana kaynak olan eserini oluştururken, aralarında Ebû Hâmid el-Gırnâtî, İbnü'l-Fakîh, Yâkût el-Hamevî, İbnü'd-Delâî, Ebû Düleḥ el-Hazrecî, Bîrûnî ve kendi eserlerinin de bulunduğu kırk dolayında kaynaktan istifade etmiştir. Eserin önsözünde yeryüzü şekilleri, iklim çeşitleri, milletler ve ülkeler hakkında çeşitli bilgiler verilmekte, ayrıca her bölgedeki canlı ve cansız varlıkların sahip oldukları özelliklere, ilginç olaylara ve tarihî şahsiyetlere dikkat çekilerek yer yer bu şahsiyetlere ait menkıbeler anlatılmaktadır. Bkz. Cevat İzgi, "Kazvî'nî Zekerîyyâ b. Muhammed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXV**, Ankara 2022, s.160; "Tamgaç, Bab el- Ebvap, Türkistan, Hatlan, Taraz, Kal'at el-lan, Maveraünnehr, Bustas, Peçenek, Kuça, Buğrac, Tatar, Kırgız, Tuğuzguz, Karluk, Çiğil, Hityan, Hazar, Hutluk, Rus Ülkesi, Oğuzlar, Keymaklar, Saksın, Başgirt, Bulgar Türklerinin yurtlarından bahseder. Bazıları, Ebu Düleḥ'ten aynen alıntıdır. Kafkasya sınırları içerisinde; Azerbaycan, Ermenistan, Derbent, Arran'dan bahsetmektedir. Bkz. R. Şeşen, **Türk İslam Coğrafyacıları**, s.144.

⁸⁸ MES'UDÎ, **Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (nşr. D. A. Batur), İstanbul 2004, s.65 vd.

ve Hazar denizleri hakkında ayrıntılı malumat verirken Kürc dediği Gürcistan ile ilgili bilgiler de vermektedir.⁸⁹

1.11. İBN FADLAN

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan İbn Fadlan, Abbasi Devleti'nin, Mısır valisi ünlü komutan, Kâtibülceş Muhammed b. Süleyman el Kufi'nin maiyetine mensuptur. Kitabülceş Muhammed, Tolunoğulları'nın Mısır'daki iktidarına son vermiştir. İdil Bulgar Devleti hükümdarı Almış Han, Cafer b. Abdullah ismini alarak İslam dinine geçince, İslam halifesi Muktedir-Billâh'tan, İslam dinini en doğru şekilde öğretebilecek güvenilir din alimleri ve çeşitli meslek dallarından yetişmiş iyi ve güvenilir mühendisler göndermesini dilemiştir. Bu dilek üzerine İdil Bulgarları'na gönderilmek üzere din adamları ve meslek erbabından oluşan bir kfile oluşturulmuştur. Bu kfilenin içerisinde İbn Fadlan'da bulunmaktadır. Almış Han, zahmetli bir yolculuk yapan kfilenin birkaç gün dinlenmesini buyurmuş, sonrasında ise büyük bir tören ve Türk misafirperverliği içerisinde huzuruna kabul etmiştir.⁹⁰ İyi bir hatip olan İbn Fadlan, Abbasi kfilesinin başkanı olmadığı halde, halife adına Almış Han ile muhatap olması için seçilmiştir. Abbasi halifesinin, Almış Han'a gönderdiği ferman ve yardımın içeriği hakkında izahta bulunmuştur.⁹¹ Bu durum bizlere İbn Fadlan'ın konuya ne kadar hâkim olduğunu göstermektedir. Nitekim O, kfiledeki diğer görevlilerin pek çok konuda kendisinden malumat aldığını ifade etmektedir. Aynı zamanda İdil Bulgarları'na hizmet edecek Abbasi memurlarını da kontrol yetkisine sahiptir. Dini ve edebi kültürü yüksek, üsluplu ve ahlaklı bir Müslüman olduğu yine İslamiyeti yayma yolunda gayret gösterdiği, seyahatnamesinden anlaşılmaktadır.⁹²

Haziran 921'de Bağdat'tan hareket eden kfile, Rey üzerinden Nişabur'a oradan Merv ve Buhara'ya gelerek Mayıs 922'de Harezm topraklarından İdil Nehri'nin kıyısında bulunan Han otağına varmıştır. Yaz mevsimi boyunca burada kalan kfile, Sonbahar'dan sonra dönüşü geçmiş ve kış bastırmadan gelmiştir. Bu kfile yolculukları boyunca konakladıkları tüm şehirlerde izzet ve ikram görmüştür. Samanoğulları'nın

⁸⁹ MES'UDÎ, **Murûc**, s.84.

⁹⁰ Ahmet Hüdai Keleş, "*Solmaz, Sefer (2018) İbn Fazlan Seyahatnamesi'ne Göre İtil Bulgarları, Konya: Çizgi Kitabevi*," **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.45, Konya 2019, s.410.

⁹¹ İBN FAZLÂN, **İbn Fazlân Seyahatnamesi**, (Yay. R. Şeşen), İstanbul 1995, s.23.

⁹² Saleh Muhammedoğlu Aliev, "*İbn-i Fadlan*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIX**, İstanbul 1999, s.477.

meşhur devlet adamı ve aynı zamanda bir yer bilimci olan Ceyhani ise ayrı bir hürmet göstermiştir. Hatta Samanoğulları hükümdarı Nasr b. Ahmet tarafından da kabul edilmiş ve bir dizi görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Fakat İbn Fadlan'ın dönüşü ile ilgili kesin bir malumat bulunmamaktadır.⁹³

İbn Fadlân'ın gittiği gezdiği coğrafyalar ve buralarda yaşayan milletlerle ilgili malumatı, kişisel gözlemleri ve tarihi bilgilerden gelmektedir. Oğuz, Hazar ve Bulgarlar başta olmak üzere Rus Milleti ile ilgili; siyasi, sosyal, iktisadi ve dini yaşam, etno kültürleri ve gastro kültürleriyle ilgili tespitleri oldukça önemlidir.

İdil Bulgarları, günümüzde Orta İdil civarında yaşamakta olan Çuvaş Türkleri'nin atalarıdır. Çuvaş Türkleri, XV. asır itibariyle siyasi hakimiyetlerini kaybetmişlerdir. İbn Fadlan'ın kitabında İdil Bulgarları ile ilgili ayrıntılı malumata ulaşmaktayız.⁹⁴

İbn Fadlân'ın yazdığı kitap çok dikkat çekicidir. Bu sebepten dolayı, XII. yüzyıl müverrihlerinden, Tûsî ve Hamevî'nin, dikkatini çekmiş ve kendisinden genişçe alıntılar yapmalarına sebep olmuştur. Böylece tanınmış ancak eserin kendisi ortada olmadığı için de şüpheyle karşılanmıştır.

İlk kez, XII. asırda, Ahmed et Tusi'nin "*Acaibü'l- Mahlukat*" isimli eserini yazarken kaynak olarak kullanıp bazı kısımları alması üzerine İbn Fadlan'ın, kitabının varlığından haberdar olunmuştur. El Hamevi ise kitabın farklı bölümlerinden alıntıları "*Mucemü'l Büldan*" da kullanmış, sonrasında ise İran'lı Razi XVI. asırda Fadlan'ın ismini zikretmeden kitaptan faydalanmıştır. Avrupalı araştırmacı J. Rasmussen, El Hamevi'nin yaptığı alıntıdan faydalanarak "*Rus*" maddesini neşredince ilim dünyasında ses getirmiş ve arkasından, "*Rus*" maddesi Latince başta olmak üzere çeşitli Avrupa dillerine çevrilmiştir. Rus oryantalisti olarak bilinen C. M. Fraehn ise El Hamevi 'nin faydalandığı bölümlerin tümünü orijinal Arapça kopyalarını da eklemek suretiyle iki bilimsel çalışma olarak yayınlamıştır.⁹⁵

İbn Fadlân'ın seyahatleri esnasında yaptığı gözlemler; o yıllarda sadece Türkler ve Slavlar hakkında değil aynı zamanda İskandinavya Yarımadası'nda yaşayan halklar ve kültürleriyle de ilgili olup, çok kıymetli malumat ihtiva etmektedir. Ziyaret ettikleri ülkelerdeki siyasi temsil kabiliyeti, ne kadar iyi bir diplomat olduğunu da

⁹³ S. M. Aliev, "*Fadlan*", s.477 vd.

⁹⁴ İBN FAZLÂN, *Seyahatname*, s.115 vd.

⁹⁵ S. M. Aliev, "*Fadlan*", s.477 vd.

göstermektedir. Ahmed et-Tûsî ve Yakut'un yararlandığı bölümlerde, dönüş yolculuğu ile ilgili kısımlar bulunmamaktadır. Hazar Devleti'yle ilgili açıklamalardan sonra bu bölümler bitmektedir. Buradan Yakut'un aktardığı kısmın kitabın ancak 1/3'ünü teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Yolculuk dönüşünde yine aynı güzergâhın kullanılması, Bulgar coğrafyasına yapılan yolculuk ile aynı hat üzerinden gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Orijinal yazma nüsha, Zeki Velidi Togan tarafından 1923'te Meşhed'de İmam Rıza Kütüphanesi'nde Asemü'l Fakih ile Ebû Dülef'e ait eserlerin de yer aldığı mecmua içinde bulunmuştur. Bu nüsha incelenmiş ve çok önemli bir eser olduğu anlaşılmıştır.⁹⁶

İbn Fadlân Seyahatnamesi, Zeki Velidi Togan tarafından Arapça asılları da eklenerek, ayrıntılı bir şekilde, eşsiz bir eser ile yayınlanmıştır. Bu çalışma Avrupa'nın Doğu bölgelerinin tarihi, coğrafyası ve gelenekleri ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu sahada günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır. İçerdiği bilgiler ışığında açıklanamayan birçok konu aydınlatıldığı gibi, Türklere ait defin merasimleri ile alakalı verilen bilgiler sayesinde X. ve XI. asırlara kadar gidilebilen Volga-Tuna havzasındaki mezar alanlarının Oğuz ve Peçenek Türkleri'nin olduğu ispatlanmıştır.

Eseri, R. Frye ve R. P. Blake İngilizce, K. Czegledy 1950 yılında Budapeşte'de Almanca, M. Canard 1958'de Fransızca olarak yayınlamıştır. 1954'de Lûtfi Doğan⁹⁷ ve 1975'de de Ramazan Şeşen Türkçe'ye çevirmiştir.⁹⁸

Daha sonra Ali N. Tabatabai Farsça'ya çevirmiş ve başta Japonca olmak üzere, farklı dillere de çevirisi yapılmıştır. Bizim yararlandığımız, Z.V. Togan'ın 1939'da neşrettiği ve Lûtfi Doğan ile daha sonra Ramazan Şeşen tarafından yapılan tercümeleridir. Ancak Ramazan Şeşen, eserin sonuna Türk ülkeleriyle ilgili bir kısım ilave ederek, "*Mervezi'nin Eserinin Türklerle İlgili Babının Tercümesi*" ve bazı makaleleri ile açıklayıcı notlar eklemiştir.⁹⁹

İbn Fadlan Seyahatnamesi'nin bizim konumuzla ilgili bilgileri içeren Hazarlar bölümünün her iki çalışmada da Meşhed nüshasının tercümesi şeklinde eksiksiz verilmiş olması önemlidir.

⁹⁶Zeki Velidi Togan, "*İbn Fadlan*", *İslam Ansiklopedisi* V/2, İstanbul 1993, s.731.

⁹⁷Lûtfi Doğan, "*İbni Fadlan Seyahatnamesi*", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/1-2, Ankara 1954, s.59 vd.

⁹⁸İBN FAZLÂN, *Seyahatname*, s.13.

⁹⁹İBN FAZLÂN, *Seyahatname*, s.85, 97.

1.12. EBU DÜLEF

Seyyah, edebiyatçı ve doğa bilimci olan Ebu Dülef Yenbui'nin, doğum ile vefat tarihleri tam olarak bilinemesi de X. yüzyılın ilk çeyreğinde dünyaya gelmiş olabileceği ve 1000 yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Hayatının bir kısmı Samanoğulları'nın sarayında geçmiştir. Samanoğulları'nın kendisi de ünlü bir coğrafya alimi olan veziri Ceyhani'nin himayesi ile sarayda yazı işleriyle ilgili bir birimde görev aldığı düşünülmektedir. “*İran Seyahatnamesi*” Samanoğulları döneminde kaleme alınan önemli bir eserdir. Seyyahın ikinci seyahatname kitabıdır.¹⁰⁰

Zeki Velidi Togan ve Abdulkadir İnan, Horasan'a 1922'de uzun bir yolculuk yapmışlardır. *İran Seyahatnamesi*, bu yolculuk sırasında Zeki Velidi tarafından Meşhed'de bulunmuştur.¹⁰¹ Zeki Velidi, Ebu Dülef'in eserlerini kapsayan bu coğrafya mecmuasını İmam Rıza Kütüphanesi'nde bulmuştur. Gerek Marquart ve Grigoriev, gerekse Zeki Velidi ilk risalede bahsedilen Buhara, Sistan ve Sendebil haricinde bahsi geçen yerlerin gerçek olmadığını belirtmektedirler. Brockelmann ise Ebu Dülef'in risâlesindeki coğrafi kayıtların güvenilir olmadığını söylemektedir.¹⁰²

Kafkaslara ve Azerbaycan'a yaptığı yolculuklarda Ermenistan bölgesinde Tiflis'e geçtiğinden, İslam dininin oraya girmediğinden ve Kür ırmağından bahseder. Aras Nehri ve çevresinin bereketliliğini anlatırken, yetiştirilen ürünler ve madenler hakkında da bilgi verir.¹⁰³ Ebu Dülef'in eseri, “*İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk, 953-955*” İstanbul 2019 künyesi ile Serdar Gündoğdu tarafından, Türkçeye kazandırılmıştır.

1.13. YEHUDA HALEVİ

Düşünce tarihi açısından bakıldığında, Orta çağı altın bir devir olarak nitelendirebiliriz. Bu dönemde pek çok düşünürün yetiştiği görülmektedir. Yahudi düşünce tarihinin en önemli temsilcilerinden biri olan Yehuda Halevi, XII. yüzyılda yaşamış önemli bir

¹⁰⁰ İnci Koçak, “*Mis'ar b. Mühelhil*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXX*, İstanbul 2005, s.176.

¹⁰¹ EBU DÜLEF, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, (Yay. S. Gündoğdu), İstanbul 2020, s.11.

¹⁰² Carl Brockelmann, “*Mis'ar*”, *İslam Ansiklopedisi VIII*, İstanbul 1993, s.363.

¹⁰³ EBU DÜLEF, *İran Seyahatnamesi*, s.67 vd.

seyyah, doktor, teolog ve şairdir.¹⁰⁴ Yahudilerce “*Rihal*” olarak adlandırılan, Yehuda Halevi, dönemin önemli şahsiyetlerinden bir tanesidir.

Şiirlerinde dini-milliyetçi bir üslup kullanan Halevi eserlerinin çoğunu Siyon üzerine yazmıştır. Bu sebeple XII. Yüzyıl Yahudi düşünce tarihinde gelenekçi düşüncenin en önemli temsilcisi olarak karşımıza çıkar. Akılcı çizgiye karşı gelenekçi çizgide duran bir Halevi vardır.¹⁰⁵ *El-Kitabü'l Hazeri veya Sefer ha Kuzari* isimli kitabı ile tüm dönemlerde Yahudileri derinden etkilemiştir.

1.14. YAKUT EL- HAMEVÎ

Yâkût el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (575-626/1179-1229) küçük yaşta esir alınan Hamevi, Rum asıllı bir aileden gelmektedir. Bağdat'ta ünlü bir tacir olan, İbrâhim el-Hamevî tarafından satın alınır. Bundan sonraki hayatının bir kısmını Bağdat'ta geçirdiği için “*Bağdadi*”, satın alan tacirden dolayı da “*Hamevi*” ismi ile anılmıştır.¹⁰⁶

Okumaya meraklı, hesap işlerine yeteneği olan Hamevi, dil ve gramer dersleri göreceği iyi bir tahsil için efendisi Asker b. Ebu Nasr tarafından mahalle mektebine gönderilmiştir.¹⁰⁷

Bir süre efendisinin yanında ticaretle meşgul olmaya başladı. Asker b. Ebu Nasr ile araları açılınca azad edildi. Bu süre içerisinde müstensih olarak çalışsa da bir süre sonra tekrar birlikte çalışmaya başladılar.¹⁰⁸ Asker b. Ebu Nasr ölünce Hamevi önce Bağdat'ta kitapçılık yaptı. Kısa bir süre sonra da farklı coğrafyaları dolaşan bir seyyah oldu. Uzun bir müddet Horasan ve Maverâünnehir'de dolaştı. Yaklaşan Moğol tehlikesi üzerine, Eyyubi himayesinde bulunan ve zaman zaman yazıştığı İbnü'l Kıftî'den yardım istedi.¹⁰⁹

Bir süre burada kalıp çalışmalarına devam etti. Hamevi'nin eserlerinin bir kısmı kayıp olsa da günümüze ulaşanları oldukça mühimdir. Onun eserleri sadece bir coğrafya eseri

¹⁰⁴ Adem Irmak, “Yehuda Halevi ve Ahiret Düşüncesi”, **Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi II/2**, Zonguldak 2015, s.301.

¹⁰⁵ Salime Leyla Gürkan, “Yehuda Halevi'nin el-Kitâbü'l-Hazerî'de (Kuzari) Ortaya Koyduğu Yahudilik Savunusu ve İslâm'a Yönelik Eleştirileri”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S.41, İstanbul 2019, s.1.

¹⁰⁶ Casim Avcı, “Yakut el Hamevi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XLIII**, İstanbul 2013, s.288.

¹⁰⁷ M. Faruk Toprak, “Yakut El Hamevi'nin Mu'cemu'l Buldan Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış”, **Sosyal Bilimler Ekev Akademi Dergisi VIII/21**, Erzurum 2004, s.174.

¹⁰⁸ Regis Blachere, “Yakut al Rumi”, **İslam Ansiklopedisi XIII**, İstanbul 1988, s.357.

¹⁰⁹ C. Avcı, “Yakut el Hamevi”, s.290.

değil¹¹⁰ aynı zamanda biyografik bilgiler sunan şiirden, edebiyattan, tarihten, dinden, ekonomiden önemli bilgiler içeren kaynaklardır.¹¹¹ Özellikle Mu'camü'l Buldan, coğrafya ilminde “*Leksikografi*” alanının zirvesi olarak kabul edilmektedir.¹¹² Bizim için önemli olan bu eser, Leipzig’de Wüstenfeld tarafından 1866-1873 yıllarında yayınlanmıştır.¹¹³

1.15. GIOVANNI DA PIAN DEL CARPINI

Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1182’de dünyaya gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Dominikan bir gruba üye olan Carpini, 1228’den sonra ise artık Fransisken rahiplik payesi almıştır. Aldığı eğitim ve konumu sayesinde Papa Gregorius (*Afrika’nın Kuzeyine*) ve Papa Innocentius (*Kafkaslar üzerinden Asya’ya*) zamanlarında elçilik görevlerinde bulunmuştur.

Ayrıcalıkları olan soylu bir İtalyan ailesine mensuptur. Katı bir ilahiyat eğitimi alarak, 1243 yılında papalık makamına oturmuştur. IV. Innocentius, 1245 yılında Fransa’nın Lyon kentinde, Haçlı Seferleri için ateşli konuşmalar yapacak rahipler seçmiştir. Bir yandan Haçlı Seferleri için hazırlıklar yapılırken, diğer yandan da Moğol Devleti ile münabetler tesis edip onlarla iyi geçinmek istiyordu. Bu sebeple 1245 yılında Moğollara iki elçi görevlendirdi. Lorenz d’Orta ve Plano Carpini, ilk elçi olan Lorenz seyahati ile ilgili kapsamlı bir malumat bulunmamaktadır.¹¹⁴ Carpini, Moğol ülkesine, Lorenz d’Orta’dan sonra yolculuk etmiştir. Carpini bu tür yolculuklar için oldukça yaşlı olmasına rağmen, dini diplomasi alanında yetkin bir isim olduğu için IV. Innocentius onu özellikle seçmiştir. Fransisken rahip, Papanın çağrısına kayıtsız kalamamış ve zorluklarla dolu olan bu yolculuğa çıkmıştır.¹¹⁵ 1245 Paskalya yortusunda Lyon’da bulunan Papanın yanına gelmiş yapılan istişarelerden sonra Lyon’dan hareket etmiştir.¹¹⁶ Carpini eziyetli ve soğuk geçen seyahatinden bahsederken;

¹¹⁰ M. F. Toprak, “*Yakut el Hamevi*” s.173.

¹¹¹ H. A. Güllü, “*İbnü’l-Fakih*”, s.8.

¹¹² F. Sezgin, **İslam’da Bilim**, s.49.

¹¹³ R. Blachere, “*Yakut Al Rumi*”, s.357.

¹¹⁴ Ergin Ayan, “*Haçlıların Moğollarla İttifak Teşebbüsleri*”, **Türk Kültürü XXXIX/462**, Ankara 2001, s.583.

¹¹⁵ Bkz., William Woodville Rockhill, **The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-55**, London 1900, s.1 vd.

¹¹⁶ Ergin Ayan, “*Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz’in Kuzeyi*”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi XXX/30**, Giresun 2011, s.44.

“Kendi çabamızla karın üzerinde uyuyabileceğimiz yerler yapmamıza rağmen, gün ağarınca yine karlar altında kaldığımızı gördük. Burası tam bir Buz Çölü” ¹¹⁷

şeklinde anlatmaktadır.

Carpini, yolculuğuna Polonya üzerinden Rusya’ya geçerek devam etti. 1246 yılında Moğol topraklarına ulaştığında Çingiz’in torunu olan, Güyük Han’ın tahta çıkma merasimine katıldı. Aynı yıl Moğollarla vedalaşarak Rusya’ya geldi. Artık önemli bir misyonu tamamlamıştı. Azizler yortusunda Lyon’a papa ile görüşmeye gitti. Carpini’nin Moğollara elçi olarak gidiş ve dönüş güzergâhında Kafkaslardan geçerken konakladığı, o sebeple bölgenin coğrafyası ve insan grupları hakkında detaylı bilgi verdiği görülmektedir. ¹¹⁸

Yolculuğu esnasında, Karadeniz’in kuzey yönünde bulunan *Kumanya (Kumania)* diye nitelendirdiği bölgenin coğrafi sınırlarını tespit ederken;

“Kuzeye doğru Rus topraklarının ilerisinde, Bulgar ve Macar topraklarını geçerek, Samogetlerin doğusuna doğru hatta ıssız okyanus sahillerinde yaşayan İt-suratlılar ile sınır olduğundan, Güney’den ise Grek, Konstantin ve Kafkasya’ya Alan, Çerkes, Gürcü, Ermeni, Hazar coğrafyası ve Türk ülkesine, Batıda ise Rus ve Macar yaylalarına kadar bir alanı kapsadığından.” ¹¹⁹

bahseder. Kuman ülkelerini ve Türkistan’ı keşfetmiş, Tatarların gelenek ve görenekleri hakkında bilgiler vermiştir. ¹²⁰

VIII-IX. yüzyıllarda Kafkasya ve Karadeniz kuzeyindeki halkların büyük kısmı Hazar Kağanlığına tabiydi. Kuzeyli kavimlerden bahseden Carpini, Alanların güneydeki bölgelerde yaşadığını zikreder. ¹²¹

¹¹⁷JOHANN DE PLANO CARPINI, **Moğolistan Seyahatnâmesi; 13. Yüzyılda Avrupa’dan Orta Asya’ya Yolculuk**, (Yay. E. Ayan), İstanbul 2021, s.20.

¹¹⁸ W. W. Rockhill, **The Journey**, s.1vd.

¹¹⁹JOHANN DE PLANO CARPINI, **Moğolistan Seyahatnâmesi**, s.138.

¹²⁰ M. Hanılçe, “Seyyahlar”, s.283.

¹²¹ “Alanların ataları olan ve M.S. I. bin yıl ortalarına kadar Hazar yöresi ile Aral ve Sirderya arasındaki bozkırlarda yaşayan Aslar bizzat Usunların etnik mirasçısıdır. Sır-derya ve Aral civarı bozkırlarından yayılmaya başlayan Usunlar/Aslar-Alanlar kendi adlarını eskiden yaşamakta oldukları bölgeden doğuya ve batıya taşıdılar.” Bkz., Raim Gumeroviç Kuzeyev, **İtil-Ural Türkleri**, İstanbul 2005, s.240.

Alanlar, miladi yılların ilk zamanlarında, Volga Nehri'nin ilerisi Don kıyılarına gelmiş ve Kırım topraklarına sonrasında ise Kafkasların kuzey bölgelerini aşacak şekilde uzun yıllar sürecek bir hakimiyet tesis etmişlerdir.¹²²

Kafkasya'nın kuzeyindeki Türk kültürünün ilk önemli başlangıcı, evvel Hunların, sonrasında ise Hazarların bölgeye gelmesiyle başlar. Hazar Türk Kağanlığı VI. ve XI. yüzyıllarda hüküm sürmüştür.¹²³

1.16. WILHELM VON RUBRUCK

Fransiskan papaz Carpini'nin dönüşünden altı ay sonra Flaman (Belçika) kökenli başka bir fransiskan rahip, Rubrucklu William (Guillaume de Rubruquis) 1253-1255 yılları arasında Moğolların istila ettiği Kırım, Kafkasya, Orta Asya ve Anadolu'da dolaşmıştır. Don ile Volga arasındaki bölgede yaşayan Tatarlar ile ilgili oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Rubruck, Tatarların evlenme, ikamet alanları, dini inanışları, mülk anlayışları ve daha pek çok geleneklerinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Azak Denizi, Volga, Başkurtlar Ülkesi, Karakurum, Astarhan, Derbent'i kapsayan¹²⁴ diplomatik bir yolculuk gerçekleştirmiştir.¹²⁵ Onun seyahatnamesi, XII. ve XIV. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'ndaki Avrupalı gezginlerin bıraktığı seyahâtnâmeler arasında önemli bir yere sahiptir.¹²⁶ Anadolu'ya geçebilmek için önce Nahçıvan'a gelen Rubruck daha sonra Erzincan'a gelerek bir süre konaklamış ve ardından güzel bir şehir olarak zikrettiği Erzurum'a varmıştır. Bu şehrin Türk sultanlığına bağlı olduğundan bahisle, Aras Nehri'nin ihtişamını, kaynağının Erzurum dağlarından doğduğunu, Aras kadar ihtişamlı olan Fırat Nehri'nin ise kaynağının Gürcistan'ın eteklerinden

¹²² Alanlar, Gürcistan kuzeyinde, Kazbek Dağı civarında oturdukları için Daryal Geçidi'ne Alan Kapısı denilmiştir. Bkz., Zeki Velidi Togan, *"Allan"*, **İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1993, s.376; Kuzey Kafkasya'da yerleşen Alanların bir kısmı, Moğol istilasından kaçan Kıpçaklarla birleşerek XIII. asırda Macaristan'a gitmiş, XVII. yüzyıl sonlarına doğru burada erimişlerdir. Don, Kırım ve Kuzey Kafkasya'da kalan Alanlar ise diğer kavimlerle fazla karışmamış ve XIV. yüzyıla kadar tarih sahnesinde kalmayı başarmışlardır. Alanlar, bugünkü Karaçay-Çerkes ve Kabardey-Malkar topraklarının Beştav ve Abhazya'nın Kodor Irmağı çevresinde ve yüksek dağlık vadilerde XVIII. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşler ve 1774'de Rus tâbiyetine girmişlerdir. Bir bölümü ise, Yenisey ırmağının doğduğu bölgelerde XVII. yüzyıla kadar yaşamışlardır. XX. yüzyılın ortalarında bile, Türkmenistan'da yaşayan Alanlar vardı. Bugün, Kazakistan'da Alan adında küçük bir uruğun bulunduğu rivayet edilmektedir. Bkz., Ergin Ayan, *"Karadeniz'in Kuzeyi"*, s.53.

¹²³ Bkz., Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1993, s.51 vd.

¹²⁴ W. W. Rockhill, **The Journey**, s.120 vd.

¹²⁵ M. Hanılçe, *"Seyyahlar"*, s.282.

¹²⁶ Larry V. Clark, *"William Rubruck'un Seyahâtnâmesi'ndeki Türkçe ve Moğolca Kelimeler"*, **Türkbilg S.26**, (Yay. A. Kılıç), Eskişehir 2013, s.149.

doğduğunu aktarır.¹²⁷ Rubruck, Fırat Nehri'nin kaynağını görmeyi çok istemektedir. Fakat yoğun karın ve kötü ulaşım şartlarının bunu mümkün kılmadığından yakınıdır.¹²⁸

1.17. MARCO POLO

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Marco Polo'nun eldeki bilgilere göre, 1254 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. XI. yüzyılda Dalmaçya'dan Venedik'e göç eden köklü bir tüccar ailesine mensuptur. XIII. asırdan itibaren şeceresi açıktır. Babası Andrea ile kardeşleri Niccolo ve Maffeo, Doğu Avrupa başta olmak üzere, Konstantin, Bulgar toprakları, Volga ve Don nehirlerinin etrafı, Kırım, Fars toprakları ve Çin'e kadar giden güzergâhta iktisadi faaliyetlerde bulundukları için bölgeyi iyi tanımaktaydılar. 1260-1269 yılları arasında uzun bir seyahat yapıp, Pekin'e kadar giderek Kubilay Han ile görüşme imkânı bulmuşlardır.

Seyahat kitabında, Türk-İslam dünyası ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Marco Polo beraberindekilerle Ayaş Limanı'na gelerek buradan, Güney Doğu Anadolu bölgesine geçmiştir. Seyahat kitabında bu bölgeden bahsederken “*Turcumannia Vilayeti*” ifadesini kullanması dikkat çekicidir.¹²⁹ Bölge halkının temel geçim kaynağının hayvancılık olmasına rağmen, dünyanın en sanatsal ipek halılarını dokuduklarını anlatır. Marco Polo'nun seyahatnamesi, haclı seferlerini tetikleyen ana unsurlardan biri ve coğrafi keşiflerin muharrik gücü olmuştur.¹³⁰ Marco Polo'nun notlarında ekonomik tespitler de önem arz eder. Sözelimi Ermenilerle Rumların iktisadi faaliyetlerde ve el sanatlarında çok geliştiklerinden, Erzincan civarındaysa pamuk üretiminin çok iyi olduğundan bahseder. Buhara işinin de en iyi Erzincan'da yapıldığını belirtmeden geçmez. Hz. Nûh'un gemisinin Gürcistan sınırında olması gibi tespitlerde bulunur. Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasındaki mücadelelere dikkat çekmesi ise muhataplarına ayrı bir pencere açmaktadır. Marco Polo ilerleyen aylarda İran ve bütün

¹²⁷M. Hanefi Palabıyık, “*Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum*”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi S.18**, Erzurum 2007, s.147.

¹²⁸ Wilhelm von Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, (Yay. E. Ayan), İstanbul 2001, s.135 vd.

¹²⁹ MARCO POLO, **Markopolo Seyahatnamesi I**, (Yay. F. Dokuman), İstanbul, Tarihsiz, s.7.

¹³⁰Sedat Maden, “*Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları*”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.37**, Erzurum 2008, s.148.

Orta Asya'yı geçmiştir¹³¹ Kafkasya hakkında verdiği sınırlı bilgiler, bölge tarihi bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

1.18. RUY GONZALES de CLAVIJO

Seçkin bir aileden gelmiş olan Clavijo'nun doğum tarihi ve hayatı hakkında çok şey bilinmemektedir. Castile ve Leon Kralı III. Henry ve halefi II. John'un teşrifatçısı olduğu ve etkileyici hitabetiyle ünlendiği bilinmektedir.

III. Henry, 1402 kışında Timur'a iki elçi göndermiştir. Timur'un mukabil elçisi Muhammed Gazi'nin gelişi, Kralı memnun edince bu sefer aralarında Clavijo'nun da bulunduğu bir elçilik heyetini göndermiştir.

22 Mayıs 1403'te Santa Maria limanından ayrılan bu diplomatlar İstanbul¹³² Trabzon, Erzincan, Erzurum ve Tebriz üzerinden 4 Eylül'de Semerkant'a varmıştır.¹³³ Clavijo, Semerkant'a geçerken Ankara Savaşı'ndan sonra değişen dengeler sonucunda Timur Devleti'ne bağlanan Erzurum'a 1404 senesinde uğradığından bahseder.¹³⁴

Timur'un elçisi Muhammed Gazi, bu seyahatte Clavijo ve beraberindeki heyete klavuzluk etmiştir. Clavijo Iğdır ve Ağrı Dağı ile ilgili ayrıntılı malumat da vermektedir.¹³⁵ Muhammed Gazi'nin mihmandarlığında geçen Gürcistan seyahati¹³⁶ bizim çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

¹³¹ Mahmut H. Şakiroğlu, "Marco Polo", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXVIII**, Ankara 2003, s.41.

¹³²Kastilya Kralı III. Henry'nin emriyle Timur'a elçi gönderilmek üzere 21 Mayıs 1403 tarihinde Cadiz'den yola çıkan Ruy Gonzáles de Clavijo'nun (? - 1412), Semerkant'a doğru gerçekleştirdiği seyahatin rotası önce İstanbul, oradan da gemiyle Karadeniz kıyılarını takip ederek Trabzon'a uzanıyordu. Clavijo, Karadeniz'in zor doğa koşulları ve 1402 yılında Timur-Osmanlı devletleri arasında gerçekleşen Ankara Savaşı'nın getirdiği siyasi ve askeri tehlikelere göğüs gererek yaptığı bu seyahatte, Ereğli'de bir gün kalmasına rağmen, 25 Mart 1404 Salı akşamı gemiyle, Filyos kıyısına ulaşmış, burada demir atmış, nitekim ne gemi limana girebilmiş ne de kendisi karaya ayak basabilmiştir. Zira sözlerinden anlaşıldığı üzere, sahilde dizilerek onları izleyen Türkler, Clavijo ve ekibinin akıncı veya yağmacı olduklarını düşünmüşler, bu da onlarda bir korku yaratmıştır. Filyos'u sadece denizden görmesine rağmen, elçinin vermiş olduğu Filyos Kalesi'nde askerî birliklerin bulunmadığına ve Türklerin varlığına ilişkin bilgi, kentin Bizans egemenliğinde olmadığı ve artık Türklerin hâkimiyetine geçtiğini ortaya koyan en erken bilgi olması ve tarihleme açısından oldukça önemlidir. Ekibin bundan sonraki rotası Bartın ve Amasra olmuştur. Bkz., Bülent Öztürk, "Seyahatnamelerde ve Modern Literatürde Tios / Tieion ve Teritoryumu", **Mediterranean Journal of Humanities II/1**, Antalya 2012, s.161 vd.

¹³³Beatrice Forbes Manz, Margaret L. Dunaway, "Clavijo, Ruy González de", **Encyclopaedia Iranica V**, New York 1992, s.692.

¹³⁴M. H. Palabıyık, "Erzurum", s.141.

¹³⁵"31 Mayıs Cumartesi günü Iğdır'dan yola çıkarak, Nuh'un gemisinin durduğu dağa vardık. Bu dağ son derece yüksek ve tepesi kar ile örtülüdür. Her tarafa kar yağmıştı ve vadiler çıplaktı. Buralarda orman yok bununla beraber yerlerde bol çayır, çalı vardır ve bunlar arasında birçok ırmak akmaktadır.

Timur'un ölümünün ardından Clavijo ve ekibi Rey'e, oradan Tebriz'e gelmiş, 22 Ağustos 1405'te Tebriz'den ayrılarak, Trabzon ve İstanbul üzerinden ülkelerine geri dönmüştür. Gittiği yerlerdeki nüfus, tarım ve siyasi yapı gibi konularda da yorumlar yapan Clavijo'nun seyahatnamesi, şehirlere varma ve ayrılma tarihlerini yazan günlük notlarından oluşmuştur. Clavijo, 2 Nisan 1412'da hayata gözlerini yummuştur.¹³⁷

1.19. HANS JOHANNES SCHILTBERGER

Hans Johannes Schiltberger, 1380/81 yılında Almanya'nın, Bavyera Eyaleti'nin Freising Şehri'nin bir köyünde doğmuştur. Soylu bir Alman aileye mensuptur.¹³⁸ 1394 yılında Kral Sigismund, Avrupa'nın içlerine doğru ilerleyen Osmanlı ordusunu durdurmak amacıyla bir haçlı ordusu oluşturunca, Bavyera Eyaleti'nin derebeyi Reichartinger de bu ittifaka yardımcı kuvvetleri ile iştirak etmiştir. Schiltberger ise derebeyinin hizmetinde bu kuvvetlere katılmıştır.¹³⁹ Bu haçlı ordusu 1396 Niğbolu Savaşı'nda büyük bir bozguna uğradığı zaman¹⁴⁰ Schiltberger de esirler arasındaydı.¹⁴¹ Henüz on altı yaşında olduğu için idam edilmemiş ve bağışlanmıştır.¹⁴² O sebeple altı yıl kadar Osmanlı hizmetinde kalmıştır. Ankara Savaşı'nda Timur'un I. Bayezid'i yenmesi ile beraber Schiltberger için de yeni bir macera başlamıştır. Zira Timur Devleti'nin hizmetinde Güney Kafkasya ve Hindistan'a kadar pek çok memleketi görme imkânı bulmuştur. Tatarlar arasında bulunarak, Azak kıyılarından İdil Nehri'ne kadar olan bölge ile ilgili bilgiler vermektedir.¹⁴³ Schiltberger'in Tataristan dediği yer, Kırım ve Kafkasya'dır.¹⁴⁴ Ermenilerden, Cenevizli tüccarlardan ve Starchas dediği Çerkesler

Dağın arkasındaki yolda bir takım harabe ile gayet iri taşlardan yapılmış temellere rast geliyorduk. Dağın eteğindeki vadilerde bazı böcekler bulunmakta idi ki bunlarla ipekler kırmızıya boyanmış”, Bkz. H. Buyruk, “Clavijo ve Parrot Seyahatnamelerinde Iğdır Tuzluca ve Çevresi”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi XXXVII, Erzurum 2016, s.319.

¹³⁶ RUY GONZOLES DE CLAVIJO, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (Yay. Ö. R. Doğrul, K. Durak), İstanbul 1993, s.13, 88 vd.

¹³⁷ B. F. Manz, M. L. Dunaway, “Clavijo”, s.692.

¹³⁸ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427); Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427*, (Yay. T. Akpınar), İstanbul 1995, s.16.

¹³⁹ Kemal Beydilli, “Schiltberger, Hans Johannes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVI*, İstanbul 2009, s.228.

¹⁴⁰ Feridun Emecen, “Niğbolu Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIII*, İstanbul 2007, s.89.

¹⁴¹ Mustafa Gökçe, Tuba Tombuloğlu, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand”, *History Studies International Journal of History*, S.10, Muğla 2018, s.138.

¹⁴² Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar*, s.17.

¹⁴³ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar*, s.118vd.

¹⁴⁴ Ali Osman Öztürk, “Johannes Schiltberger'in “Türkler ve Tatarlar Arasında 81394-1427)” *Adli Eserinde Adetler ve İnanmalar*”, *Folklor/Edebiyat Dergisi S.9*, Ankara 1997, s.51.

ülkesinden bahsetmektedir. Tatarların gelenek ve görenekleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler verirken ve Çerkesleri anlatırken son derece olumsuz bilgiler vermektedir.¹⁴⁵ Gürcülerden, Osetlerden, Ermenilerden ve adetlerinden bahsetmektedir. Schiltberger, Çerkes ülkesinde iken, bir yolunu bulup hizmetinde olduğu beyin yanından kaçarak Batum üzerinden Sinop'a gelerek Akkirman, Breslau, Regensburg yolu ile memleketi Freising şehrine ulaşmıştır.¹⁴⁶

¹⁴⁵ “Yine Karadeniz kenarında Starchas (Çerkesler) Ükesi vardır. Halkı Ortodoks inancındadır. Fakat bunlar kötü insanlardır. Çocuklarını Müslümanlara satarlar. Ayrıca başkalarının çocuklarını da çalıp satarlar...” Bkz. Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar**, s.119.

¹⁴⁶ Ali Osman Öztürk, “Johannes Schiltberger”, s.51vd.

2. BÖLÜM

YENİ ÇAĞDA KAFKASYA SEYYAHLARI

2.1. CATERINO ZENO

Caterino Zeno, kuşaklar boyunca ticaretle uğraşan bir aileye mensuptur. Babası Dracone Zeno'da aynı geleneği devam ettiren bir tüccardır. Bu sebeple uzun yıllar boyunca Doğu coğrafyalarına çeşitli yolculuklar gerçekleştirmiştir. Venedikli Caterino Zeno bu sebepten ötürü zaman zaman diplomaside de görev almıştır. Onun için diplomat kimliği de vardır demek yanlış olmaz. Uzun Hasan başbuğluğundaki Akkoyunlu Türklerini, Fatih Sultan Mehmed'in başında bulunduğu Osmanlı Türklerine karşı savaşa kışkırtmak amacıyla, Venedik Senatosu tarafından 1471'de elçi olarak gönderilmiştir. Bu vesileyle, Dük Niccolo'nun kızı Violante Crispo ile evlenmiştir. Barletta-Trani Dükü Niccola, Venedik Senatosu'nda siyasi ağırlığını hissettiren bir soyludur. Violante Crispo ise, Trabzon Rum İmparatoru IV. İonnis'in torunudur. İmparatorun kızı, Akkoyunlu Padişahı Uzun Hasan'ın eşi olduğundan dolayı, Caterino Zeno da eşi vasıtasıyla Akkoyunlu hanedanlığıyla akrabalık kurmuş oldu. Seyyahın son dönemlerine ait detaylı bilgi olmamasına rağmen akrabalık ilişkilerinin ve diplomatlık görevinin Caterino Zeno'ya, *Onlar Meclisi*'nin kapılarını açtığı ve girmesi imkânsız gibi olan bu meclise seçildiği bilinmektedir¹

Caterino Zeno notlarında, Akkoyunlu ve Safevileri ayrıntılı biçimde anlatmıştır. Ancak eser daha sonra kaybolmuş ve G. B. Ramusio, 1583 yılında bu eseri tekrar gözden geçirerek "*Navigazioni et Viaggi*" adıyla neşretmiştir. Caterino Zeno, eserin I. Bölümünde, Akkoyunlu hanedanlığında bizzat şahit olduğu vakaları, II. bölümünde ise Akkoyunlu Devleti'nin yıkılışına rağmen, Uzun Hasan'ın torunu Şah İsmail'in, Akoyunlu bakiyesi olarak Safevi Devleti'ni nasıl kurduğunu oldukça ayrıntılı bir

¹Onlar Meclisi/Konseyi (İtalyanca: *Consigliodei Dieci*) 1310-1797 yılları arasında Venedik'te faaliyet gösteren gizli bir teşkilattır. Uzun süre dünya siyasetinde belirleyici olmuştur. Türkler aleyhine tavrı ve Türk devlet adamlarına karşı düzenlediği suikastler ile bilinmektedir. Bkz. Baran Aydın, **10'lar Konseyi**, İstanbul 2019, s.13 vd.

şekilde anlatmaktadır.² Contarini ve Zeno'nun seyahatnamaları günümüz Türkçesine Tufan Gündüz tarafından çevrilmiştir.

2.2. JOSAPHAT BARBARO

Venedik'te 1413'te doğan Josaphat Barbaro, uzun zaman Don Nehri havalisinde tüccarlık yaptığından dolayı hem o coğrafyayı hem de yerel dilleri iyi biliyordu. Bu tecrübelerinden ötürü Venedikliler tarafından Akkoyunlulara elçi olarak gönderilmiştir. Böylece tüccarlıktan ziyade seyyah ve diplomatlık yönü ön plana çıkmıştır. Akkoyunlu-Osmanlı mücadelesinin en şiddetli döneminde ateşli silahları kullanmak isteyen Akkoyunlu Padişahı Uzun Hasan, Venedik'ten silah ve mühimmat yardımı istemiştir. Ancak Osmanlıların Karaman seferinde olması sebebiyle, silahlar doğrudan Anadolu'ya geçirilemeyince deniz yolu tercih edilerek Kıbrıs'a götürülmüştür. Bir süre burada bekleyen silah ve subaylar, Akkoyunlulara iletilemeyince geri Venedik'e getirilmiştir. Bu durumda Venedik Senatosu, Josaphat Barbaro'yu elçi olarak 1471 yılında Akkoyunlulara göndermiştir. Anadolu üzerinden, Tebriz'e hareket eden Barbaro'nun gidişi, Osmanlılar ile Akkoyunlular arasında cereyan eden ve Akkoyunluların yıkılışına sebep olan Otlukbeli savaşının hemen öncesine rastlaması, elçiliğin gerçek misyonunu da ortaya koymaktadır.³ Josaphat Barbaro'nun bu stratejik elçilik görevi sırasında seyahat ettiği yerlerde tuttuğu notlardan oluşan seyahatname iki bölümden müteşekkildir. Birinci bölüm; Don Nehri havalisi, Azak Denizi civarını anlattığı Tana seyahati, ikinci bölüm ise Anadolu üzerinden Akkoyunlu Ülkesi'ne gidişindeki gözlemlerini içeren Akkoyunlu seyahatini kapsamaktadır.⁴ Akkoyunluların siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik yönlerini anlatan ana kaynaklardan biridir. G. B. Ramusio tarafından *Delle'Navigazioni et Viaggi* adıyla yayınlanan Barbaro seyahatnamesi, Tufan Gündüz tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁵

2.3. AMBROGIO CONTARINI

1429 yılında Venedik'te doğmuş olan Ambrogio Contarini, soylu bir aileye mensuptur. 1463'te İstanbul'da tüccarlık yaparken Osmanlılar ile Venedikliler arasında savaş

² Tufan Gündüz, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri; Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini*, İstanbul 2021, s.17 vd.

³ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Yay. T. Gündüz), İstanbul 2016, s.IX vd.

⁴ Sema Sertkaya, *15. Yüzyıl İtalyan Seyyahlarının Gözüyle İran*, Ankara 2019, s.46. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

⁵ Bkz., J. Barbaro, *Seyahat*, s.IX vd.

çıkınca, tutuklanan Venedikli tüccarların akıbetine uğramış ancak kaçmayı başarıp Venedik'e dönebilmiştir.⁶ Adalar denizinde 1470'te çıkan Osmanlı-Venedik savaşında komuta kademesinde görev almış ancak 1473 sonlarında bilmediğimiz bir nedenle bu vazifesini kardeşi Agostino'ya bırakmış ve Venedik'e dönmüştür. Ardından Venedik senatosu tarafından elçi olarak 1474'te Uzun Hasan'a gönderilmiştir. Bu görevle Venedik'ten 23 Şubat 1474'te hareket eden Ambrogio Contarini, önce Almanya'ya, oradan Polonya ve Rusya üzerinden geçerek Ağustos 1475'te Tebriz'e gitmiştir. İki ay sonra İsfahan'a geçip Uzun Hasan ile görüşükten sonra 10 Nisan 1477 tarihinde ülkesine dönmüştür. Seyahati sırasındaki izlenimlerini içeren seyahatnamesi seyahat ettiği farklı bölgelerdeki bölümlerle başlayıp bitmektedir. Seyahatnamesinde ağırlıklı olarak ziyaret ettiği Safevi şehirleri anlatılmıştır. Akkoyunlulara dair verdiği bilgiler ise özgün olup, Uğurlu Mehmet'in, babası Uzun Hasan'a karşı ayaklanması neticesindeki gerginliğe dikkat çekmiştir.⁷

2.4. GIOVANNI MARIA ANGIOLELLO

1451'de İtalya'da Vicenza Vilayeti'nde dünyaya gelen Giovanni Maria Angiolello, asil bir aileye mensuptur. Osmanlı -Venedik savaşına, kardeşi Francesco ile birlikte katılmış ve her ikisi de 1468 Eğriboz kuşatmasında esir düşmüştür. Kardeşi idam edilmiş ancak esir olarak İstanbul'a getirilen Angiolello, daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in şehzadesi Mustafa'nın kulluğuna verilmiştir. Mustafa ölünce tekrar İstanbul'a gelmiş ve devlet hizmetine devam etmiştir. Kendisi daha çok mali işlerde uzmanlaşmasına rağmen Akkoyunlu seferi sırasında Osmanlı ordusuna katılmıştır. Hatta Fatih Sultan Mehmed zamanında gerçekleştirilen Kırım, Arnavutluk, Boğdan ve Bosna seferlerine de iştirak etmiştir. Padişahın ölümü sonrasında yedi yıl Sultan II. Bayezid'in hizmetinde çalışmış ve 1488 yılında Venedik'e dönmüştür.⁸

Bir süre sonra Akkoyunlulara elçi olarak gittiğine bakılırsa, Osmanlı'ya karşı Venedik-Akkoyunlu ittifakını canlandırmaya çalıştığı söylenebilir. Kendisi Türkolog veya şarkiyatçı olmasa da verdiği bilgiler çok değerli ve ana kaynak niteliğindedir.⁹

⁶S. Sertkaya, *İran*, s.120.

⁷T. Gündüz, *Venedik Elçileri*, s.9,70 vd.

⁸ Mahmut H. Şakiroğlu, "*Angiolello, Giovanni Maria*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III*, İstanbul 1991, s.196.

⁹S. Sertkaya, *İran*, s.172.

Seyyahın en çok bilinen eseri Vicenza’da 1490 yılında neşredilen *Breve Narratione della vita et fattidi Ussun cassano re di Persia*’dır. Uzun Hasan’la ilgili olan bu eserin orijinal nüshası kayıptır. Giovan Battista Ramusio’nun Venedik’te 1563 yılında neşrettiği *Navigationi et viaggi raccolta da M. Giovanni Battista Ramusio et con molti et vaghi discorsi da lui in molti luoghi dichiarati et illustrati, I-II*, (Coğrafyacılar ve Seyyahlar Külliyyatı) içinde yer almaktadır. Eser ayrıca, *A Short Narrative of the Life and Acts of the King Ussun-Cassano, by Giovan Maria Angiolello; Travels in Persia*, London 1873. Künyesiyle İngilizce’ye çevrilmiştir.¹⁰ Angiolello’nun bu eseri Tufan Gündüz tarafından Türkçeye kazandırılmıştır.¹¹

2.5. VINCENZO DEGLI ALESSANDRI

Venedik elçisi sıfatıyla 1560-70 yılları arasında İstanbul’da elçi olarak bulunan Vincenzo d’Alessandri, Venedik gizli elçisi olarak Ekim 1570’de Safevilere gönderilmiştir. Elçinin gidiş tarihi Osmanlıların Kıbrıs’ı fetih hazırlıklarına rastlamaktadır. Osmanlıya karşı yeni bir Venedik-Safevi ittifakı kurma azminde olan D’Alessandri, Ermeni bir tüccar kılığında yirmi bir aylık yolculuktan sonra Venedik’e dönebilmıştır. Culfa’da iken şehzade Haydar Mirza ile irtibat kurmuş ancak uzun bir süre Şah Tahmasp’ın kabulüne mazhar olamamıştır. O sebeple seyahatnamesinde Şah’a karşı pek sevimli ve olumlu ifadeler yazmamıştır. Temmuz 1572’de İngiliz elçisi Thomas’la tanışmış ve Ağustos’da da uzun bir bekleyişten sonra nihayet Safevi payitahtı Kazvin’e kabul edilmiştir.¹²

D’Alessandri, Safevi ülkesinde bulunduğu süre içerisindeki gözlemlerini, ayrıntılı bir rapor şeklinde Venedik Konsili’ne takdim etmiştir. Bu rapor Şah Tahmasb’ın (1524-1576) yönetim anlayışını yansıtmaması bakımından son derece önemlidir. Öyle ki raporun büyük bir bölümü, Şah Tahmasp’ın kişiliğinin tahlilidir. Elçi;

“Safevi Şahının adil biri olmadığını, her vesile ile vergiler topladığını, hatta adi bir tüccar gibi her vesile ile para kazanma sevdasına kapıldığını naklettikten sonra halkın isyankâr bir tavır içerisinde girmesini beklerken, ona tam bir itaatle bağlı olmaları ve O’nu Allah’ın evliyası gibi görmelerini hayretle karşıladığını”

¹⁰M. H. Şakiroğlu, “Angiolello”, s.197.

¹¹ Tufan Gündüz, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, İstanbul 2021, s.219 vd.

¹²A.M. Piemontese, “Alessandri”, *Encyclopaedia Iranica* I/8, s.825.

anlatmaktadır.

Bütün bu olumsuz ifadelerde elçinin, Şah Tahmasp tarafından bekletilişinin hatta ondan umduğunu bulamayışının etkisi büyüktür. Ancak O, stratejik görevi gereği, Safevilerin sınırları, tesir alanı ve askeri gücü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Seyahatnamesinin fazla teferruat içermemesi ise şüphesiz rapor şeklinde düzenlenmiş olmasındandır.¹³

2.6. JEAN-BAPTISTE TAVERNIER

1605 yılında Paris'te doğmuştur. Babası gravürcülük işi ile ilgilenmektedir. Haritacılık üzerine bir işyeri vardır. Genç Tavernier burada haritaların, kitapların ve gezginlerin anlattığı hikayelerin içerisinde büyümüştür.¹⁴ Hayatının kırk yılı seyahatlerle geçmiştir. O yüzden Tavernier XVII. yüzyılın Marco Polo'su sayılmaktadır.¹⁵ Doğuya yaptığı seyahatleri daha sonra yayınlanmıştır.¹⁶ Tavernier, çeşitli yerlere seyahat etmiştir. Doğuda, İran ve Hindistan'a birçok kereler seyahat ederken aynı zamanda elmas ticareti de yapmıştır.¹⁷

Seyyah, Güney Kafkasya'daki Erivan, Tebriz, Ağrı Dağı çevresi ve bu güzergâhtaki şehirlerden bahsetmektedir.¹⁸ Seyahatnamesi adetler, gelenekler, ticari hayat, nehirler ve dağları hakkında malumat içermektedir.

2.7. EVLİYA ÇELEBİ

Derviş Muhammed Zilli (1611-1682), XVII. asırda yetişmiş büyük Türk seyyahıdır. Ona Evliya isminin, Derviş Muhammed Ağa ile yakın münasebeti bulunan ve seyyaha

¹³ Tufan Gündüz, **Seyyahların Gözüyle**, s.20 vd.

¹⁴ Zeki Arıkan, "*Tavernier, Jean-Baptiste*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XL**, İstanbul 2011, s.181.

¹⁵ Jean Babtiste Tavernier, **17. Asır Ortalarında Osmanlı Üzerinden İran'a Seyahat**, (Yay. E. Gültekin), İstanbul 2019, s.7.

¹⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, "*17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri*", **OTAM XLIV**, Ankara 2018, s. 13.

¹⁷ Arzu B. Taşkaya, "*Jean Baptiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Hazırlayan: Ali Berkay, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınları, İstanbul, 2010, 343 s.*" **Tarih İncelemeleri Dergisi XXVI/2**, İzmir 2011, s. 639.

¹⁸ "*Erivan'dan beş fersah uzaklıkta Ağrı Dağı başlar; tepesinde, Hz. Nuh'un gemisi kalmıştır. Arazisinin mükemmelliği kadar pek çok sayıda kervanın da güzergâhı olması sebebiyle İran Şah'ı Erivan'a büyük varidat sağlar. Erivan'dan Tebriz'e on günlük yol vardır. Nahcivan şehri, aşağı yukarı yolun yarısında bulunmaktadır.*" Bkz. J. B. Tavernier, **İran'a Seyahat**, s.39 vd.

hocalık eden İmam-ı Sultani Evliya Mehmed Efendi'ye hürmeten verilmiş olduğu düşünülmektedir.¹⁹

Ataları önceden Kütahya'da Zereğen Mahallesinde yaşarken, İstanbul'un fethinden sonra buraya yerleşmişlerdir. Abaza asıllı annesi, I. Ahmed zamanında saraya getirilmiş ve babasıyla burada evlenmiştir. Dolayısıyla annesi tarafından Melek Ahmed Paşa, Defterzade Mehmed, İpşir Mustafa ile akrabadır. Erkek kardeşinin adı Mahmud, kız kardeşinin adı ise İnal'dır. Kız kardeşi daha sonra isyan edecek olan Balıkesir'li İlyas Paşa ile evlenmiştir.

Şeyhül-İslâm Hâmid Efendi Medresesi'nde yedi yıl ders almak suretiyle iyi bir öğrenim gören Evliya Çelebi, aynı zamanda hafızlık ve hattatlık çalışmıştır. Eğitimine Enderun'da devam ettiği sırada Derviş Ömer Efendi'den mûsiki eğitimi görmüştür. Başarılarının ünü saray sınırlarını aşmaya başlayınca devlet adamları tarafından IV. Murad'a takdim edildikten sonra hat, mûsiki, nahiv ve tecvid dersleri almıştır.²⁰

Trabzon'a tayin edilen Ketenci Ömer Paşa ile birlikte giden Evliya Çelebi, oradan Anapa'ya, sonra da Kırım'a geçti. Burada Serdar Hüseyin Paşa ordusuna katılarak Azak Kalesi fethine iştirak etti.²¹

Serdar Hüseyin Paşa'dan izin alıp, Kırım Hanı ile Kırım diyarına doğru yola çıktı.²² Bir süre orada kaldıktan sonra deniz yoluyla İstanbul'a dönerken Karadeniz'de şiddetli bir fırtınaya yakalanınca gemisi battı ve bir ağaç parçasına tutunarak bugün Romanya topraklarında bulunan Keliğra kıyılarına çıkmayı başardı. Oradan İstanbul'a geldi. Bu tehlikeli yolculuktan sonra dört yıl İstanbul'da kaldı. Ölüm yeri ve tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Aile mezarlığının bulunduğu Meyyitzâde civarında defnedildiği düşünülmektedir.²³

Evliya Çelebi, pek çok milletin tarihi ile kültürüne ışık tutan ve içeriği itibariyle dünyada en bilinen seyahatnamesi durumundaki meşhur eserini, sadece Osmanlı

¹⁹Mehmet Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", **İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1993, s.400.

²⁰Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1995, s.532

²¹Mustafa Bilge, "Azak Kalesi", **İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s.300.

²²EVLİYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi I-II**, (Yay. T. Temelkuran, N. Aktaş, M. Çevik), İstanbul 1986, s.480.

²³ M. C. Baysun, "Evliya Çelebi", s.404.

memleketlerini değil, kırk yıldan fazla bir zamanda diğer pek çok ülkeyi de gezerek yazmıştır.²⁴

Evliya Çelebi'nin İstanbul'dan başlayıp, 1630-1681 yılları arasında Osmanlı ve etrafındaki ülkelerde gezip gördüğü yerleri ve şahit olduğu olayları konu alan on ciltlik seyahatnâmesi, Türk kültür tarihi bakımından oldukça önemli bir külliyyat niteliğindedir. Dolayısıyla tarihî perspektiften Osmanlı dünyasının geniş bir panoraması ile yerleşim yapısını gözler önüne serer. Evliya Çelebi'nin, hayatının son yıllarını geçirdiği Mısır'da yazmış olduğu eseri, 1742'de İstanbul'a Hacı Beşir Ağa'ya gönderilmiş ve onun tarafından çoğaltılmıştır. *Seyâhatnâme-i Evliya Çelebi* ve *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi* adlarıyla bilinen bu eserin bazı nüshaları *Târîh-i Seyyâh* ismini taşımaktadır.²⁵

Kafkas coğrafyası ve kültürü ile ilgili bilgiler, kısmen II. ciltte bulunurken ayrıntılı olarak VII. ciltte yer almıştır. Bu cild, Kafkas halklarının dil ve kültürleri ile Kazak, Kırım, Dağıstan'a ayrılmıştır.²⁶ Seyahatnamenin pek çok dile çevirisi yapılarak çeşitli adlar altında yayınlanmıştır.

2.8. JOSEPH PITON de TOURNEFORT

Joseph Piton de Tournefort, ünlü bir Fransız bitki bilimcidir. Aynı zamanda XVII. asrın önemli seyyahlarından biridir.²⁷ Doğu Anadolu ve Kafkasya'dan,²⁸ Erzurum, Ermenistan, Gürcistan, Nahçıvan, Erivan,²⁹ Tebriz gibi şehirlerdeki ticari güzergâhlardan ve Ermeni-Gürcü kiliselerinin durumundan³⁰ bahsetmektedir.

²⁴M. İlgürel, “Evliya Çelebi”, s.529 vd.

²⁵Nuran Tezcan, “Seyahatname”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVII**, İstanbul 2009, s.16 vd.

²⁶M. İlgürel, “Evliya Çelebi”, s.532.

²⁷Arzu B. Taşkaya, “Jean Baptiste Tavernier”, s. 639.

²⁸Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, (Yay. S. Yerasimos), İstanbul 2005, s.7.

²⁹“Ağustos'da büyük bir kent ve İran Ermenistanı'nın başkenti olan Üç Kilise'ye üç saatlik yoldaki Erivan'a gittik. Bir ovanın kenarındaki tepenin üstüne kurulmuş olan Erivan kenti, bağlar ve bahçelerle dolu. Evler bile çayırılarıyla meyve ağaçları ve bağları iç içe olan İran'ın en güzel vadilerinden birinde sıralanıp gidiyor. En verimli topraklara tahıl, pamuk ve pirinç ekilmiş. Pirinç özellikle Erzurum'a gönderiliyor. Erivan'ın evleri, tek katlı, taraçalı, İran'ın diğer kentlerinde de olduğu gibi kerpiçten ve çamurdan yapılmış. Her ev, kare biçimli, köşeli ya da yuvarlak, yaklaşık iki metre yüksekliğinde bağımsız bir duvarla çevrili. Kent surları birçok yerde iki sıralı olmakla birlikte yüksekliği asla dört metreyi geçmiyor ve yalnızca yuvarlak dört ya da beş ayak genişliğinde hendeklerle korunuyor. Hemen hemen oval biçimli olan kalede, Müslümanların yaşadığı sekiz yüzden fazla ev var. Kale muhafızlarının sayısının 2500 olduğu söylendi. Gündüzleri burada çalışan Ermeniler, yatmak için kente gidiyorlar. Eski kent belki daha güçlüydü ama Türk-İran [Osmanlı-Safevî] savaşları sırasında yıkıldı. Zengi ırmağı kuzeybatıda ve Kırk bulak güney batıda akıyor. Erivan'da üç kemerli bir köprüyle Zengi'yi aştık. Han [Vali], hava çok sıcak

2.9. JEAN CHARDIN

Jean Chardin, 1643 yılında Paris'te dünyaya gelmiştir. Arkadaşı M. Raisin ile birlikte elmas ticareti yapmak üzere 1665'te İran ve Hindistan'a gittiği ilk doğu seyahati önemlidir. Safevi Şahı Abbas, Chardin'i çok beğenmiş, bundan dolayı onu 1670 yılına kadar özel tüccarı olarak görevlendirmiştir. Seyahatleri boyunca gördüğü yerler, ona büyük bir vizyon kazandırmıştır. Osmanlı ve Safeviler'in, Avrupalı devletler ile ilişkilerine dair verdiği bilgiler önemlidir.

1671 yılında çıktığı ikinci Doğu seyahati sırasında Girit, İzmir, İstanbul, Kafkasya ve Gürcistan'a geçen Jean Chardin, 1673 yılında yeniden İran'a gelerek, burada dört yıl kalmış.³¹ bütün bu hizmetleri sonucunda İngiltere Kralı tarafından şövalyelik unvanı ile ödüllendirilmiştir. Chardin, seyahatnamesinin ilk bölümünü, 1686 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi temsilcisi olarak gittiği Amsterdam'da, "*Voyages de Monsieur le Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient (Monsieur Chardin'in İran ve Doğunun Çeşitli Yerlerine Yaptığı Seyahatler)*" adı ile yayınlamıştır. Eseri 1711 yılında tamamlayan Chardin'i diğer seyyahlardan ayıran en önemli fark, ayrıntılı anlatımlarıdır.³²

olduğunda bu kemerlerin altına yapılmış odalara gelerek serinliyor. Hamamlar ve kervansaraylar da güzel. Özellikle kale tarafındaki yeni kervansaray. Hristiyanların kiliseleri küçük ve yarı yarıya yerin altında. Kentteki camilerin hiçbir özelliği yok. İranlılar [Safeviler] 1635'te kaleyi geri almışlar ve o tarihten bu yana ellerinde tutuyorlar..." Bkz. Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, (Yay. A. Berktaş, T. Tunçdoğan), İstanbul 2013, s. 175 vd.

³⁰ J. Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, s.43.

³¹ Vakıf Aslanov, "*Jean Chardin ve Seyahatnamesi*", **Doğu Araştırmaları Dergisi** XV/1, (Yay. M. Kemalöğlu, A. Erdebili), İstanbul 2015, s.76.

³² Eralp Edoğan, "*Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Safevi Devleti'ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri*", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi** XXI/1, Ankara 2017, s.9.

3. BÖLÜM

YAKIN ÇAĞDA KAFKASYA SEYYAHLARI

3.1. JEAN POTOCKI

1761 yılında Ukrayna’da Polonyalı soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Potocki, eğitimini Fransızca olarak İsviçre’de tamamlamıştır. İyi bir dil bilimci, etnolog ve seyyah olan Potocki Avrupa’da çeşitli savaflara katılmıştır. “*Zaragoza’da Bulunmuş El Yazması*” adlı meşhur eserinin girişinde de bu kuşatmada Fransız ordusunda görevli bir subay olduğundan bahsetmektedir.¹ Ülkesine döndükten sonra siyasetle de ilgilenen Potocki, Polonya temsilcisi olarak 1789 Prusya görüşmelerine² katılmıştır. Soylu ve zengin bir aileden gelen Potocki, bu sayede Avrupa’dan Asya’ya pek çok ülkeye seyahat etme imkânı bulmuştur.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, Kafkaslara on bir ay sürecekt uzun bir seyahat gerçekleştirmiştir. Kafkasya’nın coğrafyası, zengin bitki örtüsünün yanı sıra burada yaşayan toplumların gelenek-görenekleri, dilleri, etno kültürleri ve inançları hakkında da çok kıymetli bilgiler vermiştir. Potocki, Moskova’dan yola çıkarak Astrahan ve Dağıstan üzerinden Kafkaslara ulaşmıştır.³ (Bkz. Ek. 22)

Potocki’nin Kafkasya seyahatlerinin ilki 1802 yılında “*Rusya Halklarının Başlangıç Tarihi*” adıyla diğeri ise, II bölüm halinde “*Astrahan ve Kafkasya Bozkırlarına Seyahat*” adıyla 1829 yılında yayınlanmıştır.

Potocki’nin Kafkasya seyahati maceraperest duygularla yapılan sıradan bir gezi değildir. Kafkas uluslarını ve bölge coğrafyasına dair kaynakları milattan önceki dönemlerden başlayarak, 1800’lere kadar taramış ve yanında ciddi bir kitap arşivi ile bu yolculuğa çıkmıştır. Hatta seyahati sırasında yanında el kitabı olan Asya’nın tarihi atlasını hiç ayırmamıştır.⁴ Bu seyahati sırasında, Rus Çarı I. Alexandr’ın danışmanı

¹ Jan Potocki, *Zaragoza’da Bulunmuş El Yazması*, (Yay. M. Ece), İstanbul 1992, s.13.

² Erdoğan Uygur, “*Jean Potocki ve Kafkasya Seyahatnamesi*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* III/2. Ankara 2006, s.30.

³ Erdoğan Uygur, “*Fransız Seyyahların Gözüyle Kafkasya*”, *AÜDTCFD XLV*, Ankara 2017, s.858.

⁴ Erdoğan Uygur, “*Jean Potocki*”, s.31.

olması ve sahip olduğu *Kont Potocki* ünvanının da işini oldukça kolaylaştırdığı görülmektedir. Bir etnolog olarak, Kafkas uluslarının tüm gelenek-görenek ve töreleri ile ilgili gözlem yapmış, hatta bununla da kalmayıp yeri geldiğinde göçebe çadırlarında konaklamış ve mümkün olduğunca onların hayat ritüellerine dahil olmuştur. Dil bilimciliği sayesinde, Terek ve Kafkasların iki önemli geçidinden⁵ biri olan ve tarih boyunca sınır karakolu⁶ olarak kullanılan, Derbent civarındaki tüm dilleri inceleyebilmiş, ses özelliklerini notlandırmıştır.

3.2. JULIUS VON KLAPROTH

Berlin’de 1783’te dünyaya gelen Julius von Klaproth’un babası, ünlü bir kimyager olan Heinrich Klaproth’tur. Kendisi aynı zamanda bir meteoroloji mütehassısı, şarkiyatçı, etnolog ve kültür bilimcidir. Petersburg Bilimler Akademisi tarafından 1805’te Rusya’ya davet edilince, doğu dilleri ve burada yaşayan halkların gelenekleri ile ilgili araştırma fırsatı yakalamıştır. Rusya’da yedi sene kalmış ve bu süre içerisinde Mançu, Moğol, Çin, Türk, Gürcü, Ermeni ve Çerkesler üzerine çalışmalar yapmıştır.⁷

Bütün bunlarla kalmayıp yine Petersburg Bilimler Akademisi’nin görevlendirmesi ile Çin ve Kafkasya seyahatlerini gerçekleştirmiş, Gürcistan başta olmak üzere bölgede dil ve etnografya araştırmaları yapmıştır. Yine Kafkasya Azerbaycan’ına Türk yerleşmesi ile ilgili bilgiler içeren “*Derbendname’nin*” bazı nüshalarının tercümesini de yapmıştır.⁸ Kafkasya halklarıyla ilgili 1807-1809 arasındaki iki yıllık saha çalışması sonucunda ulaştığı malumatı kitabında anlatmıştır. Almanca olarak kaleme alınan kitap ilk kez 1812’de “*Reise in den Kaukasus und nach Georgien*” adıyla Berlin’de yayımlandı.⁹ F. Shoberl ise iki yıl sonra 1814’te “*Travels in the Caucasus and Georgia*” adıyla İngilizceye çevirdi.¹⁰ Bundan dokuz yıl sonra da 1823 yılında “*Voyage au Mont Caucase et en Georgie*” adıyla Paris’te Fransızca olarak neşredildi.¹¹

⁵ Oktay Özgül, Nezahat Ceylan, “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (*Daryal ve Derbent*)”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi** IV/8, Sakarya 2017, s.24

⁶ Mehmet Uyar, “Dağıstan Tarihinin Türk Tarihi ile İlişkisi ve Dağıstan’ın Türkiye İçin Önemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları** CXIX/234, s.220.

⁷ Adilhan Adiloğlu, “Kafkasya’da Yaşayan Tatar Kabileleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.17, Ankara 2004, s.23.

⁸ A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihi’ne Giriş**, İstanbul 1981, s.198.

⁹ Aydın Osman Erkan, **Tarih Boyunca Kafkasya**, İstanbul 1999, s.44.

¹⁰ Julius von Klaproth, **Travels in the Caucasus and Georgia**, London 1814.

¹¹ Julius von Klaproth, **Voyage au Mont Caucase et en Georgie**, Paris 1823.

Klaproth, otuz beş bölümden oluşan kitabında; Rus, Ermeni, Gürcü, Moğol gibi milletler ile, Tatar, Kazak, Kalmuk, Balkar, Nogay, İnguş, Karaçay, Abaza, Oset, Çegem vs. gibi Kafkas halkları hakkında önemli tespitler yapmıştır.¹²

Yolculuğuna St. Petersburg'dan başlayarak sıra ile Moskova, Stavropol, Georgievsk ve Mozdok hattını takip ederek Tiflis'e varmıştır. (Bkz. Ek. 23)

Klaproth'un 35 bölümlük seyahatnamesinin içeriğine bakıldığında; ilk dört bölümde Sn. Petersburg'dan Çerkesk'e kadar olan yolculuk anlatılmakta,¹³ beşinci bölümde Kafkasya'ya girilmektedir.

5. Bölümde:

“Çerkesk Kenti'nin Konumu ve Sakinleri, Kossaklar ve Rus Tatarları, Altın ve Gümüş Paralar, Nahçıvan, Çerkesk'e dönüş.”

anlatılmaktadır. 6-14. Bölümler daha çok Kalmuklara ayrılmıştır.¹⁴

15. Bölüm:

“Cherkesk'ten Çıkış, Tehlikeli Don Köprüsü, Kafkasya Yönetimi, Kafkas Zirveleri, Kalalay Surları, Stepteki Taş Heykellerin Kökeni, Kuman ve Peçenekler.”

16. Bölüm:

“Kafkasların Başlangıcı Donskaya Dağları, Nogaylar, Stawropol ve Diğer Şehirler, Elbruz'un Bir Kolu, Alexandria ve Georgiewsk'e Varış.”

¹² Serdar Işık, **19. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Kafkasya**, Manisa 2014, s.12, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹³ “1. Bölüm: St. Petersburg'dan Ayrılma, Moskova Yolunda, Büyük Nowgorod, Waldai Kadınlarının Güzelliği, Wyschnei Wolotschok'daki İtalyan Tüccarlar, Gorenki Botanik Bahçesi, Rua Konukseverliği. 2. Bölüm: Moskova'dan Çıkış, Oka Nehri Kıyıları, Tula'daki Demir Üretimi, Orel'deki Rus At Pazarı, Rusya'nın Kirli Şehiri Kurssk, Rus Tüccarlar vs. 3. Bölüm: Oboyan Mantarı ve Rus Yemekleri, Donez'deki Ssarkol Kasabası, Charkow Tarihi ve İdaresi. 4. Bölüm: Charkow Kentinin Pisliği, Üniversitenin Pasifliği ve Buradaki Alman Profesörlerinin Çabası. Charkow'dan Ayrılış. Bkz., Julius von Klaproth, **Travels in the Caucasus and Georgia**, London 1814, s.IX.

¹⁴ “6. Bölüm: Moğollar ve Kalmuklara Genel Bir Bakış, At Yetiştirilmesi, Cengiz Han'ın Vatanı, Sibiry Moğolları, Kalmuk İsmi. 7. Bölüm: Lama Dini, Moğolistan'da Yayılması, Kutsal Alanlar ve Tapınaklar. 8. Bölüm: Moğol Tapınakları, Kutsal Kitaplar. 9. Bölüm: Rus Moğolları'nın Tapınak Bağışları, Din Adamları ve Dini Kurallar. 10. Bölüm: Dini Törenler ve İbadet Kostümleri. 11. Bölüm: Moğol Kabilelerinde Dualar ve Ev İbadetleri. 12. Bölüm: Din Adamları ve Yetişme Şartları. 13. Bölüm: Rahibeler, Rahipler ve Yeminler. 14. Bölüm: İhtida Törenleri, Bebek Kıyafetleri, Doğum, Düğün, Ölüm Ritüelleri.”. Bkz., J. Klaproth, **Travels in the Caucasus**, s.X vd.

17. Bölüm:

“Georgiewsk’in Durumu, Kafkas Silsilesi, Karlı, Kara Elbruz Dağı Kasi Beg, Kafkasya Adı: Yalbuz veya Buz Yeleşi. General Bulghakow’un Çeçen Seferi.”

18. Bölüm:

“Rusya, Kafkaslar ve Gürcistan İlişkileri”

19. Bölüm:

“Rusya, Kafkaslar ve Gürcistan İlişkileri... devam”

20. Bölüm:

“Rusya, Kafkaslar ve Gürcistan İlişkileri... devam”

21. Bölüm:

“Macar Kalıntıları, İddialar, Asyalı Tarihçilerin İddiaları.”

22. Bölüm:

“Kuban Nehri Havzası (Bkz. Ek 16) ve Burada yaşayan Boylar, Güney Kafkaslarda Yaşayan Halklar, Kırım Hanedanından Olanlar.”

23. Bölüm:

“Beştau/Beşdağ, Karass’taki İngiliz Elçiliği, Kafkaslarda Maden Suyu Kaynakları, Eski Hazar-Azak Güzergâhı, Batlamyus’ta Udon Olarak Geçen Kuma Nehri.”

24. Bölüm:

“Bassiani Tatarları, Karaçay Moğol Ayrımı ve Karaçaylar, Kafkasların Kuzeyinde Suaneler.”

25. Bölüm:

“Georgiewsk’ten Kür Vadisine At Sirtında Yolculuk, Podropnaja Karta’da Kür Ağzı Yanlılığı, Yakaterinograd, Terek Nehri ve Üzüm Bağları ile Gürcistan’a Hareket.”

26. Bölüm:

“Çerkez Adı, Menşei, Vatani ve Kabardey Prensleri Soykütüğü, Kültürleri, Çerkez Dili ve Kültürü.”

27. Bölüm:

“George Interiano’nun Çerkez Tarifi, Yunanlıların Çerkezleri, Zychi şeklinde adlandırması. Çerkezlerde Sınıf Sistemi ve Hıristiyanlık. Çerkezlerin Ritüelleri.”

28. Bölüm:

“Mosdok’tan Ayrılış, Terek Geçidi, Arack Tepeleri, Şalkha, İnguşlar ve Kültürleri, Yedi İnguş Boyu.”

29. Bölüm:

“Grigoripol’den Ayrılış, Terek’e Varış, Bu Nehrin Gürcüce Aragwi gibi Farklı Adlandırmaları, Wladikawkas veya Terkkala, Jamanckul/Yamankul’da Antik Tatar Kurganları.”

30. Bölüm:

“Kuma Bozkırında Kabardey’de Yerleşmiş Amazonların Ataları Sarmat Soylu Eski Meremedikler, Amarika’dakiler ile Benzerlikleri, Wladikawkas’tan Ayrılış, Terek Vadisi Mineralleri Baltaş Vadisi.”

31. Bölüm:

“Baltaş’tan Ayrılış, Terek’de Assinteh Geçidi, Oset Kabirleri, Bitki Örtüsü, Kafkas Kekliği, Atların Hastalığı, Eski Kafkas Geçidi Dariela/Dairan.”

32. Bölüm:

“Stephan – tzminda Çevresi, Gergethi Kilisesi – Rusların Yanlışlıkla Kasbek Diye Adlandırdığı Yüce Mqinwari Dağı, Bethleemi Mağaraları, Eski Garbani Kilisesi, Chochi Dağı’nda Terek Nehri kaynakları ve Vadisi. Gürcü şarabı.”

33. Bölüm:

“Aragwi Geçidi, Gudamakari Gürcü Boyu, Ananuri Kalesi, Lezgilerin Eski Kiliseleri Yağmalaması, Güney ve Kuzey Kafkas coğrafyası.”

34. Bölüm:

“Beyaz Aragwi, Pschavi, Ananuri’yi Terk Ediş, Mzchetha, Gürcü Kral Mezarları.”

35. Bölüm:

“Antik Kyrus Olarak Bilinen Kur/Mtk’wari Nehri ve Kaynakları, Karadeniz-Hazar Kanalı Projesi, Tatar ve Gürcülerin Arba Olarak Adlandırdığı At Arabaları, Kür Köprüsü, Tiflis’e Geliş”¹⁵

gibi son derece önemli ve stratejik bilgiler barındırdığı görülür. Çalışmaları Kafkasya tarihi açısından büyük önem arz eden Julius von Klaproth, 08.08.1935 tarihinde Paris’te ölmüştür.¹⁶

3.3. FREDERIKA VON FREYGANG -WILHELM VON FREYGANG (Freyganglar)

Eserin önsözünde Freygang çiftinin gezilerini içeren anonim bir eser olduğu, yeniden düzenlenerek “*Lettres sur le Caucase et la Georgie*” adıyla Fransızca neşredildiği belirtilmektedir. “*Briefe über den Kaukasus und Georgien nebst angehangtem Reisebericht über Persien vom Jahre 1812*” adıyla Hamburg’da 1817’de Almanca yayınlanan eser,¹⁷ daha sonra “*Letters From the Caucasus and Georgia*” adıyla İngilizceye çevrilmiş ve 1823’te de Londra’da yayınlanmıştır. Eserde Türk, Rus, Fars, Ermeni, Gürcü milletlerinin yanı sıra Kazak, Kalmuk, Kabardey, Çeçen, Lezgi, Oset gibi Kafkas halkları ile Çingenelerden bahsedilmektedir.¹⁸ (Bkz. Ek 24)

¹⁵Julius von Klaproth, *Travels in the Caucasus and Georgia*, London 1814, s.IX vd.

¹⁶A. Adiloğlu, “*Tatar Kabileleri*”, s.22.

¹⁷Bkz., Wilhelm von Freygang, Heinrich von Struve, *Briefe über den Kaukasus und Georgien nebst angehangtem Reisebericht über Persien vom Jahre 1812*, Hamburg 1917.

¹⁸Frederika von Freygang, Wilhelm von Freygang, *Letters From the Caucasus and Georgia; To Which are Added, the Account of a Journey into Persia in 1812, and an Abridged History of Persia Since the Time of Nadir Sah*, London 1823, s.V vd.

3.4. ŞÖVALYE TAITBOUT D'MARIGNY

Eski Yunanca ve Latince, bilen bir Fransız soylusu iken 1789 Fransız ihtilali sırasında asılmaktan kurtularak Hollanda'ya kaçmıştır. Bu arada Flemenkçe, Almanca, Rusça ve Türkçeyi de öğrenerek uluslararası ilişkilerde dikkat çektiği için Hollanda'nın Odessa konsolos yardımcılığına atanmıştır. Bu görevi sırasında 1818 yılında Kafkasya'yı dolaşarak yerel dilleri de öğrenmeye çalışan Taitbout de Marigny, kitap haline getirdiği gözlemlerini dört yıl sonra Fransızca olarak Brüksel'de neşretti. Büyük ilgi gören seyahatnamesi Rusçaya çevrilerek 1836'de Simferopol'de, 1837'de ise İngilizceye tercüme edilerek Londra'da yayınlandı.

İki kısımdan oluşan Marigny seyahatnamesinin birinci kısmı, seyyahın 1818 yılındaki Kafkasya'ya seyahatinin gözlemlerine dayanmaktadır. Burada Çerkeslerde sosyal yapı, hukuk, din anlayışı, cenaze törenleri, aile gelenekleri, evlilik, kadın unsuru vb. konulara dikkat çekilmektedir. İkinci kısım ise Marigny'nin 1823'teki Kafkasya seyahatinde gördüğü, Trabzon, Anapa, Pşıate, Redout Kale vs yerleri tahlil etmektedir.¹⁹ (Bkz. Ek. 25)

3.5. EBENEZER HENDERSON (1784-1858)

Ebenezer Henderson İsveç asıllı bir misyonerdir. Danimarka, Hindistan ve İzlanda'da yaptığı görevler, misyondaki kariyeri ile beraber ününü de artırmıştır. Yakın dostu Paterson'un da iştirakiyle 1818'de uzun bir Rusya seyahati gerçekleştirerek Tiflis'e kadar indi. Artık Rusya'da da tanınıyordu. Bu durum Rusya Prensi Alexander'ın dikkatini çekti. Onu, Rus incil Topluluğu'nun, kutsal metinlerini çeşitli dillere çevirmesine yardım etmek üzere 1822'de Rusya'ya davet etti. Daveti kabul eden Henderson, Dr. Paterson ve incil topluluğunda görevli Serof'u da yanına alarak 1821-1822 yıllarında yirmi vilayetten müteşekkil büyük bir ziyaret gerçekleştirdi. St. Petersburg'dan hareket eden Henderson, Moskova, Kiev, Odessa üzerinden Karadenize inmiş, buradan Kırım yoluyla Kafkasya'ya geçmiştir. (Bkz. Ek. 26) Kuzey Kafkasya'da Oset, İnguş ve Kabardeylere gösterdiği ilgi, seyahatnamesine de yansımaktadır. Kızılyar'dan başlayarak, Georgievsk üzerinden planladığı seyahatini Vladikafkas'tan

¹⁹Taitbout Marigny, *Şövalye Taitbout De Marigny'nin Çerkesya Seyahatnamesi (1818-1823-1824)*, (Yay. A. O. Erkan), İstanbul 1996, s.5 vd.

Daryal Geçidini kullanarak, Kazbek, Elbruz silsilesi üzerinden güneydeki Tiflis'e kadar sürdürmüştür. Güney Kafkasya'da ise Ermenileri ön plana çıkarmıştır.

Seyahatini tamamlayarak 11 Şubat 1822'de St.Petersburg'a dönen Seyyah, ziyaret ettiği yerlerde şahit olduklarını yazarak bir kitaba dönüştürmeyi başarmıştır.²⁰ Eseri “*Biblical Researches and Travels in Russia Including a Tour in the Crimea and the Passage of the Caucasus*” adıyla 1826 yılında Londra’da basılmıştır.²¹ Rusya, Kırım ve Kafkasya hakkında özellikle misyonerliğe dair paha biçilmez bilgiler içeren eserin ilk bölümlerinde Petersburg, Moskova, Kırım ve diğer Rus şehirlerindeki İncil çalışmaları söz konusu edilirken;²²

²⁰ “Henderson Ebenezer”, *The Encyclopedia Britannica XIII*, New York 1910, s.267. Bkz., <https://www.1902encyclopedia.com/H/HEN/ebenezer-henderson.html>, 15.07.2022, 20:57.

²¹ Bkz., Ebenezer Henderson, *Biblical Researches and Travels in Russia Including a Tour in the Crimea and the Passage of the Caucasus*, London 1826, s.V vd.

²² “1. Bölümde: St. Petersburg’dan ayrılış, Tchudi veya Finlilerin tarih ve kültürleri, Posta istasyonları ve Rus Posta Sistemi, Rusların Kökeni, Rus monarşisinin kuruluşu, Novogorod, Yardımcı İncil Topluluğu’nun kurulması, Okullar, Rus muhalifler, İncil Topluluğu Şubesi. 2. Bölümde: Vishnei Volotchok, Volga, İncil Derneği, Karelian dili, Matta İncili, Moskova’ya varış. 3. Bölümde: Moskova, Bölgeler, Nüfus, Büyük Çanlar, Katedral, Kütüphane, Ermeniler, Çinli Hıristiyanlar, Kutsal Yağ. 4. Bölümde: Slav halkı, İsim, Dil, Alfabe, Biyografik Kril ve Methodius Taslağı, Tercümeler, Papalık Boğası, Ostrog İncil, İlk Moskova baskısı, Büyük Peter’in Slav-Hollanda baskısı, Metnin Yenilenmesi ve son baskı. 5. Bölümde: Kutsal metinlerin Rusça versiyonu, Franciscus Skorina’nın ilk versiyonu ve baskısı, Glück versiyonu, Modern Rusça çevirisi, Rus İncil Cemiyeti’nin bugünkü durumu, Cizvitlerin muhalefeti. 6. Bölümde: Moskova’dan ayrılış, Barovsk, Maloi Iaroslavetz, Napolyon’un sıkıntısı, Kaluga, Yardımcı İncil Topluluğu, Hapishanenin mükemmel durumu, Oka’dan bir tasvir, Alexin, Tula, İncil Cemiyeti, Kursk, Piskopos Eugenius, Harkov, Pultava, Dniyeper. 7. Bölümde: Eski Kiev, Kiev İncil Cemiyeti, Büyükşehir konforu. 8. Bölümde: Kiev’den ayrılış, Yahudiler, İncil Cemiyeti, Podolia. 9. Bölümde: Rus Polonyası’ndaki Yahudiler üzerine, Gelişleri, kişilik tanımlaması, Kıyafetleri, Evlilikleri, Tarım tarzları, Filistin’e bağlılıkları, Eğitim, Talmud, Sözlü gelenek, Kabala. 10. Bölümde: Yahudiler devam. 11. Bölümde: Dniester, Hotin, Moldovya Tepeleri, Moldovya veya Eflak İncili, Gotlar, Türk sınırı, Potemkin’in anıtı, Hırsızların eşkıyası, Kişinef, Çingeneler, Baserabya İncil Cemiyeti, Bulgarlar, Bulgar dili, Matta versiyonu, Sırpça Yeni Ahit, Moğol Tümülsü. 12. Bölümde: Odessa’dan hareket, Nikolaief, Olbiopolis harabeleri, Kırım, Akmescit’e varış. 13. Bölümde: Akmescit’in tanıtımı, Bahçesaray, Hanlar sarayı, Harem, Kırım Tarihi, Bahçesaray İslam Camii, Yunan cenazesi. 14. Bölümde: Çufutkale ziyareti, Yunan manastırı, Çufutkale, Jehosbaphat vadisi, Karaimler, Kökenleri, İlkeleri, Sinagog ve ev ibadetleri, Karay Tatar, Targum tanımlaması. 15. Bölümde: Güney Kıyısı boyunca seyahat, Akhtiar, Chersonesus harabeleri, İnkerman mağaraları, İnkerman harabeleri, St. George Manastırı, Balaklava, Tatar misafirperverliği, Baidari vadisi, Alupka, Yursuf. 16. Bölümde: Karasubazar, Müftüyü ziyaret, Kaffa, Putrid Gölü, Nogay Tatarları, İskit Kralları Tümülsü, Mariupol, Hurricane, Tganrog. 17. Bölümde: Taganrog’dan ayrılış, Ermeni Şehri Nahçıvan, Cherkask, Kozak İncil Cemiyeti, Don Nehrini geçip Asyaya giriş, Asya ve Avrupa sınırı, Volga, Kalmuk Ahiti, Volga kıyısı, Volga’da bir Yahudi monarşisi, Hazaria ve Hazarların dili, Astrahan’a varış. 18. Bölümde: Karass Türk Yeni Ahit Tarihi, Yürütmeyi engelleyen zorluklar. Onların karakter ve şiveleri, Orenburg Tatar versiyonu, Dickson’un Türkçe versiyonu, Martin’in Farsça Yeni Ahiti, Glen’in Pers Mezmurları, İskoç Misyonu. Bkz., E. Henderson, *Travels in Russia*, s.IX vd.

19. Bölümde:

“Astrahan’dan Karass’a yolculuk, Astrahan Bozkırı, Tuz Gölleri, Kara Nogay Tatarları, Kuma Nehri Yatağı, Kızılyar, Üzüm Bağları, Mozdok, Yekaterinograd, Soldatskaia, Kafkas Dağları, Georgievsk, Karas.”

20. Bölümde:

“İskoç Karas Kolonisi, Kabardey Köyü, Alman Kolonistler, Kaplıcalar, Elbruz.”

21. Bölümde:

“Mozdok’a dönüş, Ermeniler, Ossetinliler, Manevi Hıristiyanlar, Terek Geçidi, Kabardey Tepeleri, Vladikafkaz.”

22. Bölüm:

“İnguş Ziyareti, Ossetin Çiftliği Nasran, Kan Davası, Dini Ritüeller, İnguş Mezarlığı, Vladikafkaz.”

23. Bölümde:

“Novinka, Balta, Maksimka, Lars, Daryal, Kazbek, Kobi, Dağ Geçişi, Aragon/Aragvi Nehri, Kushaur, Passanur, Ananur, M’zhet, Tiflis.”

24. Bölümde:

“Narcissus, Ermeni Başpiskoposu, Ali’nin Yeni Tarikatı, Gürcü Edebiyatı, Gürcüce İncil, Osset İncilleri, Tiflis ve Petersburg’a dönüş.”

olmak üzere 19-24. bölümlerde ise tamamen Kafkasya anlatılmaktadır.²³

3.6. ROBERT LYALL (1789-1831)

Robert Lyall, 1789’da İskoçya’da Paisley Kasabası’nda dünyaya geldi. Eğitimini Edinburg’da tamamlayarak tıp doktoru oldu. Bitkilere olan merakı botanikçiliğine, gezme arzusu da seyyahlığına sebep oldu. 1824’teki Rusya ve Kafkasya seyahati için önce Moskova’ya gitti. Buradan hareketle, Kiev ve Odessa’dan Kırım’a geçmiş, buralardaki tespitlerini seyahatnamesine işlemiştir. Kırım’dan Tiflis’e giderken

²³ Bkz., E. Henderson, **Travels in Russia**, s.XII.

Stavropol'den geçerek, Georgievsk ve Moztok üzerinden Daryal Geçidine ulaşmış ve güzergâhtaki yerleşimler hakkında önemli bilgiler vermiştir.²⁴ (Bkz. Ek. 27)

Kraliyet nezdinde itibar sahibi Asya Enstitüsü başta olmak üzere Doğa Cemiyeti gibi bir kısım kuruluşlara üye olduğuna bakılırsa, devlet tarafından desteklendiği söylenebilir. Seyahat sonunda Londra'da 1825 yılında “*Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus*” adıyla neşrettiği iki ciltlik eserin birinci cildinde;

“*Rusya, Kırım Yekatarinodar, Stavropol, Karass, Elbruz, Vladikafkas Daryal, Tiflis ile ilgili bilgiler verip, bütün bu coğrafyada yaşayan halkların tarih ve kültürü*”ne

dair önemli aktarımlar yapmaktadır.

İkinci cildinde;

“*Gürcistan, Gürcüler, Diğer boylar, Ordu, Yönetim, Gürcü kadınları, Ermeniler, Osetler ve Kazaklar*”

anlatılmaktadır.²⁵

3.7. FEODOR FEODOROVİÇ TORNAU

Bir Rus subayı olan Feodor Tornau, iyi bir istihbaratçıdır. Rusya'nın Kuzey Kafkasya politikası gereği oraya sızmış ve 1834-38 yılları arasında yaklaşık dört yıl Adigey, Kabardey, Abhazya bölgelerinde özel görevler yapmıştır. Bu sırada Osetya'da da bulunmuş ve Daryal Geçidi'ni aşarak Tiflis'e inmiştir. (Bkz. Ek. 28) Tornau, bu görevleri nedeniyle yaptığı uzun seyahatler sırasında coğrafya, jeopolitik, nüfus, etnik yapı, ekonomik kaynaklar vs. konularında istihbari bilgi toplamıştır. Daha sonra Kafkas-Rus savaşının planlanmasında büyük önem arz edecek bu bilgilerin, istihbari değeri azalan kısmı ise Tornau'nun seyahatnamesine dönüşecektir. Moskova'da 1864'te yayınlanan kitabı, Keriman Vurdem Türkçeye çevirerek 1999'da Ankara'da neşretmiştir.²⁶

²⁴Bkz., Robert Lyall, *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia I*, London 1825, s.XXIII, 373 vd, 445 vd, 468 vd, 517.

²⁵ Robert Lyall, *Travels in Russia, The Krimea, The Caucasus, and Georgia II*, London 1825, s.1, 34, 160, 178 vd.

²⁶ Feodor Feodoroviç Tornau, *Bir Rus Subayın Kafkasya Anıları*, (Yay. K. Vurdem), Ankara 1999, s.1 vd.

3.8. JAMES STANISLAUS BELL

İngiliz bir Tüccar olan James Bell, David Urquhart'ın tavsiyesi üzerine Kafkasya'da tuz ticareti yapmak amacıyla bir gemi kiraladı. Ancak 21 Aralık 1836'da Soğucak Kalesi'ne yöneldiği sırada bir Rus savaş gemisi tarafından bu gemiye el konulunca İngiltere ve Rusya arasında diplomatik kriz çıktı. İngiltere Dışişleri bakanı Lord Palmerston, Urquhart'ı görevden alınca, devlet görevlisi olarak Kafkasya'ya James Bell gönderildi.

James Bell'in sadece İngiltere dışişleri görevlisi bir diplomat olmadığı açıktır. Nitekim seyahatnamesine yansıyan stratejik bilgiler incelendiğinde onun bir istihbarat görevlisi olduğu gözden kaçmamaktadır. James S. Bell, Nisan 1837'de İstanbul Boğazı'ndan geçerek Kuzey Kafkasya'ya gitmiştir. (Bkz. Ek. 29) Orada iki buçuk yıl zarfında yaptığı incelemeleri İngiliz Hükümetine rapor etmiş, bir kısmını da 1840 yılında *Journal of a Residence in Circassia: during the Years 1837, 1838 and 1839* adıyla Londra'da yayınlamıştır. Toplam 33 bölümden meydana gelen kitapta; Kafkas halklarının siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumları tahlil edilmiş, daha da önemlisi zift, kükürt ve tuz başta olmak üzere yar altı kaynaklarına dikkat çekilmiştir.²⁷

3.9. EDMUND SPENCER

XIX. yüzyılda Kafkasları ziyaret eden seyyahlardan birisi de Edmund Spencer'dır.²⁸ İngiliz donanmasında albay olan Edmund Spencer Kafkasya'nın batısına uzun bir yolculuk gerçekleştirmiştir.²⁹ Orta Avrupa'dan başlayan seyahatine İstanbul-Kırım-Kafkasya güzergâhıyla devam etmiştir.

Edmund Spencer, seyahati boyunca gözlemlediği hususlardan, istihbari olmayanları 1837 yılında *“Travels in Circassia, Krim-Tartary, including a Steam Voyage Down the Danube, from Vienna to Constantinople, and round the Black Sea”* adıyla iki cilt halinde Londra'da yayınladı.³⁰

²⁷James Stanislaus Bell, *Journal of a Residence in Circassia: during the Years 1837, 1838 and 1839 I*, London 1840 s.XXI vd.

²⁸ Didem Çatalkılıç, “Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan. Albay Edmund Spencer, Çev: Dilek Cenkçiler, TTK, Ankara 2014”, *Türkiyat Mecmuası XXV*, İzmir 2015, s.359.

²⁹Anıl Karadere, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İngilizce Seyahatnamelerin Işığında Kuzey Kafkaslar*, Afyonkarahisar 2014, s.4, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),

³⁰ A. Karadere, *Kuzey Kafkaslar*, s.15.

İkinci seyahatnamesini de bir yıl sonra “*Travels in the Western Caucasus, including a tour through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836*” adı ile iki cilt halinde 1838 yılında yine Londra’da neşretti.³¹

Daha sonra 1854’te Londra’da yayınladığı “*Turkey, Russia, the Black Sea and Circassia*” adlı kitabı ise bu sahada ayrı bir değer taşımaktadır. On altıncı bölümden, otuzuncu bölüm sonuna kadar, Rusların Kafkasya’da Çerkez bölgesindeki işgalinden ve faaliyetlerinden bahseden eser, Dilek Cenkçiler tarafından Türkçeye çevrilerek 2014 yılında yayınlanmıştır.³²

3.10. KARL HEINRICH EMIL KOCH (1809-1879)

Karl H. E. Koch 1809 senesinde Almanya-Weimar yakınlarındaki Ettersburg Şehri’nde doğmuştur. Alman asıllı tıp doktoru ve bitki koleksiyoncusudur.³³ Jena Üniversitesi’nde tıp, Würzburg Üniversitesi’nde bitki ve doğa bilimleri öğrenimi görmüştür. Almanya’nın en önemli botanikçilerinden birisidir. 1836-1844 yılları arasında belirli dönemlerde Güney Rusya’da araştırmalar yapmıştır. Daha sonra Anadolu, Hazar Denizi ve Kafkas Dağlarını ziyaret ederek, (Bkz. Ek. 30) izlenimlerini, *1843-1844 Yıllarında Şark Seyahatleri I-II-III* adı altında yayınlamıştır. Bu eserinde Kars ve Gümrü arasındaki vadiler, şehirler, köy ve kasabalar hakkında da bilgiler verir. Kafkasya hakkında önemli bilgiler veren Dr. Koch, 1879 yılında Berlin’de ölmüştür. Seyahatname niteliğindeki eserinin II. cildi, Mehmet Nuri Sunguroğlu tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır.³⁴

3.11. GEORGE LEIGHTON DITSON

Amerikalı bir seyyah olan George Leighton Ditson, 1812’de Massachusetts’de doğmuştur. Seyyah Avrupa, Afrika ve Asya’da pek çok yer gezmiş,³⁵ Rusya’dan Kafkasya’ya geçmiştir. (Bkz. Ek. 31) “*Circassia, or a Tour to the Caucasus*”adı ile Londra’da 1850’de yayınladığı kitabının birinci kısmının beşinci bölümünde sayfa

³¹Edmund Spencer, *Travels in Circassia, Krim Tartary Including a Steam Voyage Down the Danube from Vienna to Constantinople and Round the Black Sea in 1836 I-II*, London 1837, s.4.

³² Edmund Spencer, *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan*, (Yay. D. Cenkçiler), Ankara 2014, s.271 vd.

³³Ayşegül Kuş, Çiğdem Kırca, “*Alman Doktor Koch’un Kayıtları Işığında Trabzon ve Yakın Çevresi*”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi XV/30*, Trabzon 2020, s.149.

³⁴Karl Koch, *1843-1844 Doğu Karadeniz Dağları ve Kuzey Doğu Anadolu Seyahati*, (Yay. M. N. Sunguroğlu), İstanbul 2020, s.7.

³⁵Charles Dudley Warner, “*Ditson George Leighton*”, *A Library of The World’s Best Literature-Ancient and Modern XXIX*, New York 1898, s.146.

180'den, ikinci kısmın dördüncü bölümünün 445. sayfasına kadar Kafkasya'yı anlatmaktadır. Kafkaslarda Anapa, Gagra, Redoutkale, Mitsketha, Tiflis, Vladikavkaz, Batum vs. yerler ile Gürcüler ve Ermenilerden bahsetmektedir. Seyahatnamenin son kısmında tavşanlardan kuşlara, silahlardan kıyafetlere kadar ayrıntılı bir değerlendirme yaparak Avrupa ile mukayese edilmesi, yine bu coğrafyanın kültürel değerlerinin askeri özelliği beslemesi hatta insanlardaki mücadele azmini artırması gibi tespitler kayda değerdir.³⁶

3.12. DR. MORITZ WAGNER

Münih ve Berlin Bilimler Akademisi üyesi olan ünlü, Alman kâşif ve doğa bilimci³⁷ M. Wagner, 1813 yılında Almanya'nın Bavyera Eyaleti'nin, Bayreuth şehrinde doğmuştur. Doğa bilimlerine çok meraklı olan Wagner, aynı zamanda ırk bilimi dalında da profesörlük ünvanına sahiptir. 1842 yılından 1846 yılına kadar geçen sürede önce Kafkasya'ya sonrasında da Ermenistan'a çeşitli ziyaretler gerçekleştirdi. (Bkz. Ek. 32) 1846 ve 1851 arasında sırasıyla İtalya başta olmak üzere Anadolu, Ortadoğu ülkeleri, Kuzey ve Orta Amerika, Meksika Körfezi çevresi, Batı Hint Adaları'na yolculuk etti.³⁸ Kafkasya yolculukları sırasında kaleme aldığı ve bize önemli bilgiler veren eserlerinden ilki; "*Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien*" adı ile 1848'de Stuttgart'ta basılmıştır.³⁹

Kitap toplam sekiz bölüm ve bir ekten oluşur. Dr. Wagner, bu kitabın üç yıllık Asya gezisi notlarının eseri olduğunu söyleyerek; Dünyanın çok az bölgesinin, Kafkasya ve Ermenistan coğrafyası gibi enterasan bilgiler sunduğundan hayranlıkla bahsederken, bu bölgelerin seyyahlar, doğa bilimciler, jeologlar, ırk bilimciler ve arkeologlar için çok değerli hazineler barındırdığını anlatır. Eserin içeriğine bakıldığında;

1. Bölüm:

"Ermenistan seyahatı için Tiflis'ten başlayan yolculuktan, Transkafkasya güzergâhından,"

2. ve 3. Bölümler:

³⁶George Leighton Ditson, *Circassia; or A Tour to The Caucasus*, London 1850, s.180 vd.

³⁷"Wagner, Moritz", *The Encyclopedia Americana XXVIII*, New York 1920, s.209.

³⁸"Wagner, Moritz Friedrich", *Appletons Cyclopedia of American Biography VI*, New York 1889, s. 314 vd.

³⁹Bkz., Moritz Wagner, *Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien*, Tübingen 1848, s. 1 vd.

“Erivan’a varış, Gökçe göl, volkanik ve etkileyici bir dağ olan Ağrı’nın ilk kez görülmesi ve Ermeni geleneklerinden,”

4. ve 5. Bölümler:

“Ermenistan’daki Rus idarecileri ve Ağrı Dağı civarındaki Kürtler ve sorunlarından,”

6. Bölüm:

“1840 Büyük Ağrı Dağı patlaması ve depreminden,”

7. ve 8. Bölümler:

“İran’dan Türkiye’ye göç eden Ermenilerden, yolculuğu sırasında gördüğü boğaz ve geçitlerden, bölgenin zengin florasından, Ermenilerin genel karakterlerinden, Gümrü üzerinden Gürcistan’a girerek Tiflis’e dönüşten”

bahsetmektedir.

Der Kaukasus und das Land der Kosaken 1843 bis 1846 adındaki kitabı iki cilt halinde 1848 ve 1850 yıllarında Leipzig’de neşredilmiştir. I. cilt dokuz bölüm, onuncu bölümden başlayan II. cilt ise on sekiz bölümdür. II. cildin tamamen Kafkasya’nın jeolojik yapısı, endemik bitki örtüsü, halklar, kültürler ve bunların özelliklerinden bahsettiğini söyleyebiliriz.

1850’de Leipzig’de yayınlanan *“Reise nach Kolchis und nach den deutschen Colonien Jenseits des Kaukasus. Mit Beiträgen zur Völkerkunde und Naturgeschichte Transkaukasiens”* adlı eserinde ise Kolkhis’ten başlayarak Kafkasya da bulunan Alman yerleşimcilerden bahsederek, bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği ile ilgili ayrıntılı bilgiler de vermektedir.

Dr. Wagner’in *“Schamyl der Sultans kriegler und Prophet Des Kaukasus”* isimli eseri Londra’da 1854 yılında İngilizce olarak neşredilmiştir. On bölümden oluşan eser, antik dönem Kafkasya’sından başlayarak, coğrafyası, etnik durumu, Ruslarla mücadele ve Kafkas direnişinin savaşa dönüşmesinden, Şeyh Şamil’in liderliğinden, Rusların saldırgan ve hunhar Kafkas politikasından bahseden önemli bir kaynaktır.

Son olarak Dr. Wagner’in *“Reisen nach Persien, Georgien und Koordistan mit Skizzen Der Kosaken und des Kaukasus”* adlı eseri, Londra’da 1856 yılında, *“Travels in Persia,*

Georgia and Koordistan; With Sketches of The Cossacks and The Caucasus”adıyla İngilizce basılmıştır.⁴⁰ Bu son eser üç ciltten müteşekkildir.

I. ciltte:

“Osetler, Abhazlar, Ubıhlar, Suanetililer, Kozaklar, İnguşlar Kafkasya’da sınıf sistemi, Çerkes köle ticareti, Tiflis, Vladikavkaz, Terek, Kuban, Georgiyevsk, Stavropol, Ekaterinograd, Taman”

anlatılmaktadır.

II. ciltte:

“Mingreliya ve aile hayatı, İmeritiya, Tiflis, Kutais, Gori, Batum, Kolhis, Poti, Gürcü ve Ermeni kadınları, Çerkes kadınları”

vs. gibi konular hakkında bilgiler verir.

III. ciltte:

“Ortadoğu yolculuklarını konu almış, İran kültürü ve yaşamı ile civar bölgelerde bulunan Kürtlerin gelenek ve adetleri ile ilgili notlar”

tutmuştur.⁴¹

3.13. HOMMAIRE DE HELL XAVIER

Seyyahlıktan önce mühendis ve coğrafyacı olan Hommaire de Hell, Xavier, 1812 yılında Fransa, Altkirch, Hout-Rhin’de doğmuştur. 1833’te seyahate meraklı bir kadın olan Jeanne Louise Adelaide Heriot ile evlendi. Ekim 1835’te Türkiye’ye gelmek üzere Fransa’dan hareket etti. İstanbul’da mühendis olarak köprü, deniz feneri vs. gibi inşaatlarda görev alarak Türkiye hakkında bilgiler topladı. Türkleri ve Osmanlı ülkesini iyi tanıdıktan sonra Karadeniz kuzeyi ve Kırım’da araştırmalar yapmak üzere 15 Mayıs 1838 tarihinde eşini de alarak İstanbul’dan ayrıldı. Rusya’ya gidip, Çar I. Nikola’nın emri ile endüstri ve madencilğe yönelik coğrafik araştırmalar yaptı. Yaklaşık beş yıl kadar oralarda araştırma yapan Hell’in, dikkatini Kuban havzasına yoğunlaştırdığı görülmektedir. Bundan dolayı daha çok Tatarlarla ilgili bilgiler vermektedir. Sonradan Moldovya prensinin himayesinde çeşitli çalışmalar yaptı. Yaşadığı sağlık sorunları

⁴⁰ Aydın Osman Erkan, *Tarih Boyunca Kafkasya*, İstanbul 1999, s.66 vd.

⁴¹ Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus I-II-III*, London 1856, s.1 vd.

nedeniyle 1842’de Fransa’ya dönünce bilimsel çalışmalara ağırlık verdi. Bir süre dinlendikten sonra, 1845’te eşi ile birlikte Jules adlı bir ressamı da Osmanlı ülkesine getirip, Karadeniz ticareti ve dünyaya açılmasında İstanbul Boğazı’nın konumuna dair raporlar hazırladı. Hommaire de Hell’in, İran’a geçmesi gerekince eşini Fransa’ya göndermesine bakılırsa İran’daki sıhhi ve medeni durumun Osmanlı düzeyinde olmadığı söylenebilir. Nitekim öyle de olmuştur. Tebriz’e varınca soğuk algınlığı ve kolera nedeniyle evden çıkamamış ama bu süreyi müşahadelerini yazmaya ayırmıştır. Tahran’a gittiği zaman onu Kaçar Muhammed Şah ile tanıştıran Fransız elçisi Count de Sartiges ile iyi ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kaçar Şahı onu bir su kanalı projesinde görevlendirmişti. Hommaire de Hell’in *Travels in the Steppes of the Caspian sea The Crimea, The Caucasus* ismiyle Londra’da 1847’de yayınlanan ve kırküç bölümden müteşekkil olan kitabında;

“Kafkasya coğrafyası ve topoğrafyası, kozmoloji, din, tarih, kültür ekseninde Kalmuk, Türkmen, Tatar, Moğol ve Ruslar incelenmiştir. Özellikle Rusların Güney Kafkasya’yı işgaline ve yerel boyların direnişine”

dikkat çekilmiştir.⁴²

Hommaire de Hell’in, Kaçar Devleti’ndeki günleri oldukça verimli geçmiştir. Zira 1848’de Mazenderan’a gidip, çeşitli araştırmalar yaptıktan sonra Tahran’a dönmüş ve raporunu sunmuştur. Fransız Jeoloji Kulübü mensubu olan Hommaire de Hell, aynı zamanda Rus St. Vladimir Tarikatı Şövalyesidir. Ancak, mühendisliğinin eseri olan raporları gerçekleştirmesine ömrü vefa etmemiş ve hastalanarak 28 Ağustos 1848’de İsfahan’da ölmüştür. Seyahatnamesinde her ne kadar tarihi ve kültürel konulara yer verilse de Hazar havzası ekonomik kaynaklarını içeren coğrafyaya yoğunlaştığı dikkatten kaçmamaktadır. Xavier’in bu hassas çalışmaları⁴³ günümüzde Hazar havzası enerji kaynaklarının durumu itibariyle ayrı bir önem kazanmaktadır.

3.14. LEONTI YAKOVLEVIÇ LYULYE

Fransız asıllı olan Leonti Yakovleviç Lyulye 1820 ve 1862 yılları arasında Rusya Coğrafya Cemiyeti’nin bir üyesi olarak gittiği Kerç Limanı ve Karadeniz Kıyı

⁴²Bkz., Hommaire de Hell Xavier, *Travels in The Steppes of The Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus, Chapman and Hall*, London 1847, s.V vd.

⁴³ Bkz., Hommaire de Hell Xavier, *Steppes of Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus*, London 1858, s.1vd.

Komutanlığı'nda çeşitli görevlerde bulunmuştur. (Bkz. Ek. 33) Çerkeslerle ticari işler yapan Sassi Misyonu'nda görevliyken, Kerç Limanı'nda karantina tercümanı vazifesiyle Çerkez ve Abaza temsilciliği yaptı. Redutkale ve Poti karantina ve gümrük dairelerinde idarecilik yaptı. Bununla beraber Kafkas Komutanlığı'nda, Yenikale ve Kerç yönetiminde, yine Karadeniz kıyı komutanlıklarında idari görevler aldı. Çerkezlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde görev yapması, bu dile ve kültüre hakimiyeti dikkat çekicidir. Hatta 1846 yılında Odessa'da bir Rusça-Çerkezçe Sözlük yayınlamıştır. Yine 1857'de Rus Coğrafya Kurumu Kafkasya Şubesi vasıtasıyla çeşitli yayınlar yapmıştır. Burada çalışırken “*Genel Olarak Çerkesler, Abhazlar ve Komşu Dağlı Halkların Ülkesi*” ve “*Natuhajlar, Şapsığlar ve Abadzehler*”, “*Çerkeslerde Dini Törenler ve Batıl İnançlar*” “*Şapsığ ve Natuhajların Toplumsal Kurum ve Adetleri*” adlı makaleleri yayınlanmıştır. Tüm bu çalışmaları daha sonra birleştirilerek 1927 yılında Krasnodor'da, 1990 yılında Rusya'da, 1991 yılında ise Ukrayna'da yeniden yayınlanmıştır.⁴⁴

3.15. BARON VON HAXTHAUSEN (1792-1866)

Paderborn civarında varlıklı ve toprak sahibidir. Alman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Haxthausen, öğrenimini Göttingen'de tamamlamış ancak toprağa bağlı olması, onu seyahat arzusundan vazgeçirememiştir. (Bkz. Ek. 34) Seyahatleri sonucunda yazıya geçirdiği gözlemlerini *Transcaucasia Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian* adı ile İngiltere'de 1854 yılında yayınlamıştır. Eser;

“*Anapa ve Sucuk Kale gibi müstahkem mevkileri, Kafkasya'daki kölelik meselesini, Mingrelia, Guria, İmereti, Gürcü ve Ermeni halklarını*”

anlatmaktadır.⁴⁵

3.16. ALEXANDRE DUMAS

Aynı ada sahip General Alexandre Dumas'ın 1802 yılında doğan oğlu olup, çok iyi bir eğitim almıştır. İyi bir romancı olmakla beraber onu asıl zirveye taşıyan başarısı, yazmış

⁴⁴Leonti Lyulye, *Çerkesya 19. Yüzyıl Tarih ve Etnoğrafyası*, (Yay. M. Papşu), İstanbul 2010, s.11 vd.

⁴⁵Bkz., Baron von Haxthausen, *Transcaucasia Sketches of The Nations and Races Between The Black Sea and The Caspian*, London 1854, s.XIX vd.

olduğu oyunlardır.⁴⁶ Dumas, 1858'deki Kafkas-Rus harbi sırasında Rusya'ya yaptığı seyahatin devamında Kafkasya'yı da gezmiştir. (Bkz. Ek. 35)

Dumas, Kızılyar'dan Tiflis'e kadar olan yolculuğu sırasında daha çok Ruslar ve onların işgali altında bulunan Kafkas halklarını müşahade etmiş ama Ruslara karşı mücadele edenlerle muhatap olamamıştır. Dolayısıyla izlenimleri genelde bu bakış açısıyla şekillenmiştir. Bu yüzden o sırada Kafkasya'da bitmek üzere olan Rus savaşının gerçek mahiyetini tahlil edememiştir. İyi bir oyun yazarı olduğu için geçtiği yerlerde şahit olduğu olayları, tabiat güzelliklerini ve karşılaştığı insanları son derece başarılı bir şekilde tasvir etmiştir. Dumas'ın asıl başarısı Rusya'nın, Türkiye, İran ve İngiltere'ye karşı bir güç oluşturabilmek için, hakimiyeti altında ve dayanmak zorunda olduğu halkların tahlilidir.

Seyahatnamesine, Kafkasya coğrafyası ve tarihini tahlil ile giriş yapan Dumas, kısaca müridizm⁴⁷ direnişine dikkat çekerek Kızılyar, Şuhova, güzergâhından, Derbent'e giderek Bakû'ya kadar inmiş, Şemahı ve Tiflis üzerinden Poti'ye ulaşmıştır. Bu seyahat sırasında karşılaştığı Çeçen ve Gürcü kızlarının güzellikleri ile Ermenilerin ticaretteki kabiliyetlerini öven Dumas, Ruslar ile Kafkaslıların esir değişimi, kadın ve çocuklarını köle olarak satan Kabardayların adetleri, Lezgi ve Tatar kabileleri gibi değişik konuları kayıt etmiştir. 1870'te ölen ünlü yazarın bu seyahatnamesi, 1859'da Fransızca "*En Caucase*" adıyla Paris'te, 1906'da da Alma Blakeman Jones tarafından *Tales of the Caucasus; the Ball of Snow and Sultanetta* adıyla Boston'da İngilizce yayınlanmıştır.⁴⁸ Sedat Özden tarafından Türkçeye çevrilen bu seyahatname, *Alexandre Dumas'ın Kafkasya Maceraları* adı ile 2000 yılında neşredilmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Harry A. Spurr, *The Life and Writings of Alexandre Dumas (1802-1870)*, New York 1902, s. VII vd.

⁴⁷ "Nakşibendî tarikatı mensupları öncülüğünde başlatılan bu dinî-millî direniş hareketini Rus müellifleri **müridizm** olarak adlandırmış, hareket Rus ve Batı literatüründe bu adla yaygınlık kazanmış, müslümanlar ise giriştikleri bu mücadeleye **gazavât** adını vermişlerdir. Çeçen asıllı İmam Şeyh Mansûr'un 1785'te Çeçenistan'da başlattığı gazavât, Nakşibendîlerin önderliğinde Kâdirîlerin desteğiyle ve çeşitli aralıklarla 1920 yıllarına kadar devam etmiştir. İmam Mansûr'dan önce Çar rejimine bağlı kişilerce Kafkasya'ya özerklik verilmesini savunan bir hareket başlatılmışsa da başarıya ulaşamamıştır. Müridizm, başlangıcından kısa bir süre sonra millî bir nitelik kazanarak bağımsız Kafkasya idealinin ortaya çıkmasında başlıca etken olmuştur." Bkz., Süleyman Uludağ, "Müridizm", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXII**, İstanbul 2005, s.51.

⁴⁸ Alexandre Dumas, *Tales of the Caucasus; the Ball of Snow and Sultanetta*, Boston 1906 s.1 vd.

⁴⁹ Alexandre Dumas, *Kafkasya Maceraları*, (Yay. S. Özden), İstanbul 2000, s.4 vd, 102 vd.

3.17. ARTHUR FONVILL

Aslen bir Fransız askeri danışman olan Arthur Fonvill, bağımsızlık savaşında mücahitlere destek olmak amacıyla 1863 sonbaharında İstanbul'dan Kafkasya'ya gitti. Buradaki gözlemleri, 1865'te Rusça olarak *Ruskii Invalid* gazetesinde yayımlandıktan sonra 1927'de kitaba dönüştürülerek Krasnodar'da yayınlanmıştır. Daha sonra Nalçik'de 1991'de yeniden neşredilen nüshanın Türkçesi ise 1996 yılında Murat Papşu tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Kitapta Kafkas boyları ve kültürleri hakkında bilgiler vardır.⁵⁰

3.18. DOUGLAS WILLIAM FRESHFIELD (1845-1934)

1845'te Londra'da doğmuş bir coğrafyacı ve dağcı olan Douglas William Freshfield, Kafkasya hakkında ayrıntılı bilgi veren en önemli seyyahlardandır. Krallık Coğrafya Cemiyeti ve Dağcılık Kulübü'nde idarecilik yapmıştır. 1868 yılı Temmuz ayı boyunca gerçekleştirdiği zorlu bir tırmanış ile Kazbek ve Elbruz zirvelerine çıkan Freshfield, Kafkasya'da gerçekleştirdiği seyahat ve araştırmalarının sonucunda (Bkz. Ek. 37) iki önemli eser yayınlamıştır. Bunlardan birincisi, *Travels in the Central Caucasus and Bashan* adıyla 1869 yılında Londra'da ondört bölüm halinde yayınlanan eserdir.

Seyahatnamenin 4. bölümünden itibaren Kafkasya'dan bahsedilmiştir.

“4. bölümde: Transkafkasya,

5. Bölümde İran Yolu, Kür Nehri Kaynakları, Aras Vadisi ve Revan,

6. Bölümde Tebriz, Ağrı Dağı ve Gürcü Ülkesi,

7. Bölümde Gora ve Kazbek Dağları,

8. Bölümde Terek, Ardon ve Rion Vadileri,

9. Bölümde Orta Kafkas Buzulları, Ormanları ve Naksagar Geçidi,

10. Bölümde Svanetya,

11. Bölümde Patigorsk ve Elbruz,

12. Bölümde Patigorsk ve Terk Vadisi,

⁵⁰Bkz., Arthur Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, (Yay. M. Papşu), İstanbul 1996, s.1 vd.

13. Bölümde Uruç Vadisi ve Vladikavkaz, Daryal Geçidi'nden Tiflis'e Dönüş,

14. Bölümde Transkafkasya ve Kırım üzerinden Rusya'ya dönüş güzergâhındaki Mingreller, Riyon vadisi, Novorossiye-Kutaisi Poti ve Sokhum Kala”

gibi önemli yerler hakkında bilgiler verilmiştir.⁵¹ (Bkz. Ek. 7)

Freshfield'in ikinci önemli Seyahatnamesi, *The Exploration of the Caucasus I-II* adı ile 1896'da Londra'da yayınlanan kitaptır. 12 bölümden oluşan ve son derece önemli bilgiler içeren eserin;

I. Cildinde:

“1. Bölümde Kafkasların Keşfi,

2. Bölümde Kafkasların Karakteristiği,

3. Bölümde Tarih ve Gezi,

4. Bölümde Oset Memleketi ve Kazbek,

5. Bölümde Mamison Beli ile Gebi (Bkz. Ek. 10-11)

6. Bölümde Adai Khokh Grubu,

7. Bölümde Urukh Vadisi,

8. Bölümde Balkar ve Bezingi,

9. Bölümde Svanetya Yolları,

10. Bölümde Svanetya,

11. Bölümde Svaneti'de Tırmanış Gezisi,

12. Bölümde Tetnuld'a Çıkış”

konularına yer verilmiştir.⁵²

⁵¹ Douglas William Freshfield, **Travels in the Central Caucasus and Bashan; Including Visits to Ararat and Ascents of Kazbek and Elbruz**, London 1869, s.75 vd.

⁵² Douglas William Freshfield, **The Exploration of the Caucasus I**, (Yay. E. Arnold), London 1896, s.1 vd.

Eserin II. cildinde ise;

- “13. Bölümde Zanner Geçidi ve Ukiu,
- 14. Bölümde 1888’de Dağcılık,
- 15. Bölümde 1888’de Dağcılık (Devam),
- 16. Bölümde 1889’da Araştırma ve Seyahat,
- 17. Bölümde Koshtantau Tırmanışı,
- 18. Bölümde Çegem,
- 19. Bölümde Baksan Geçitleri,
- 20. Bölümde Urusbieh ve Elbruz
- 21. Bölümde Kuban’ın Kaynakları,
- 22. Bölümde ise Abhasiya Tenhalığı”

konuları işlenmiştir.⁵³ Douglas William Freshfield, 1934 yılında ölmüştür.

3.19. SIR ARTHUR AUGUSTOS THURLOW CUNYNGHAME (1812-1884)

Sir Arthur Cunynghame, İngiltere ordusunda görevli bir general idi. İyi derecede Türkçe bilmekteydi. 1870’lerde Kafkasya’nın doğusuna planladığı seyahati gerçekleştirmek üzere oğlu ile birlikte yola çıktı.⁵⁴ 9 Haziran 1871’de Londra’dan ayrılarak, Köln üzerinde Viyana’ya, oradan Bükreş’e gitmiş, Varna’yı geçip İstanbul’a ulaşmıştır. Deniz yoluyla Odessa’ya, oradan Kırım ve Astrahan’a giden Cunynghame; Grozny, Vladikafkas üzerinden Mahaçkale’ye gelmiş, güzergâhtaki Tatar ve Kumuklarla iletişime geçmiştir. Tiflis, Erivan, Alexandropol üzerinden Borjomi, Poti, Batum limanına varmış, oradan Trabzon, Samsun, İstanbul, Çanakkale üzerinden deniz yoluyla 10 Ekim’de Londra’ya dönmüştür. (Bkz. Ek. 38) Hatıraları Londra’da 1872 yılında *Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and Black seas, Especially in*

⁵³ Douglas William Freshfield, *The Exploration of the Caucasus II*, (Yay. E. Arnold), London 1902, s.1 vd.

⁵⁴ A. O. Erkan, *Kafkasya*, s75.

Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey During the Summer of 1871 adıyla yayınlanmıştır.⁵⁵

3.20. JULES JOSEPH LECLERCQ

Belçikalı asker, hukukçu, coğrafyacı, bilim adamı ve gezgindir. 1871 yılında ilk olarak Belçika Kralı II. Leopold'u (1865-1909) ikna ederek kurduğu, “*Belçika Kraliyet Coğrafya Araştırmaları Topluluğu*” nun başkanlığını uzun müddet yürütmüştür. Belçika kralından aldığı destek ile Afrika, Asya, Uzak Doğu, Kuzey Avrupa ve Amerika Kıtası'na geziler düzenleyerek izlenimlerini bir kitapta toplamıştır.⁵⁶

Yazarın, ona yakın gezi kitabı ve coğrafik gözlem konularında pek çok makalesi vardır. Leclercq'in bu gezi kitabı, Kafkasya ve Orta Asya'da Rus hakimiyetinin kurulmasından kısa bir zaman sonra bu bölgelerin görünümünü, batılı birinin gözlemiyle aktaran önemli bir çalışmadır. Gittiği ülkelerde gördüklerini tarafsız bir gözlem ile değerlendirmesi ve kültürel incelemeler yapabilmesi, çalışmalarının en önemli yanını teşkil eder. Seyahatlerinde daha önce gidilmemiş bölgeleri tercih etmiş olması, eserine stratejik bir değer katmıştır. (Bkz. Ek. 39) Kafkasya ve Orta Asya'nın Türkler açısından özel bir önemi olduğuna dikkat çekmiştir. Türkistan'ı Bakü ve Hazar ile başlatan Leclercq, dönemin Azerbaycan'ını da, Gürcistan gibi henüz ”vatan” olamamış belirsiz bir ülke şeklinde tanımlamaktadır.⁵⁷ Kafkasya Yolu'na Odesa'dan başlayan Seyyah, Rusların 1783'den sonra Kafkaslarda bölgesel güç olmaya başlamasını,⁵⁸ Yermolov'un daha sonra, askerî sınırı 1817–1818 yılında Terek'ten Sunja'ya getirmesini, Terek ve Sunja nehirleri arasında yaşayan Çeçenlerin buradan göç ettirilmesini, Sunja'da bir kale yapılmasını ve Vladikafkaz-Grozny hattının doğuda Vnezap kalesi ve Burna Kalesi, Hazar Denizi'ne kadar uzatılmasını⁵⁹ ve bunlar gibi pek çok stratejik meseleyi tahlil ederek Kafkasya çalışmalarına katkı sunmuştur.

⁵⁵ Seyyahın Kafkasya'daki hatıraları için bkz., Arthur Augustus Thurlow Cunynghame, *Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and- Black seas, Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey During the Summer of 1871*, London 1872, s.166 vd.

⁵⁶ Jules Joseph Leclercq, *Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya (1890) Transkafkasya-Buhara-Fergana-Tanrı Dağları*, (Yay. H. Birsal), İstanbul 2015, s.3.

⁵⁷ J. J. Leclercq, *Kafkaslar* s.7 vd.

⁵⁸ Bkz., Mehmet Ali Çakmak, “*Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış*”, *Türkler VII*, Ankara 2002, s.19.

⁵⁹ Bkz., Şahin Doğan, “*1849 Rus Kafkas Yılığına Göre Kafkasya'da Çarlık Rusya İdaresindeki Yerleşim Yerleri*”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Gaziantep 2013, s.699.

3.21. JOHN BUCHAN TELFER

İngiltere donanmasında deniz yüzbaşı olan John Buchan Telfer, Kırım savaşına katılmış ve Baltık madalyası kazanmıştır. Antika meraklısı olan Telfer, iki defa gerçekleştirdiği Kırım ve Kafkasya seyahatlerini, *The Crimea and Transcaucasia I-II* adı ile Londra’da 1876’da yayınlamıştır.⁶⁰ (Bkz. Ek. 40, 41)

Yirmi altı bölümden oluşan I. Cildin;

*“1-9. bölümlerinde Kırım Savaşı,”*⁶¹

10. Bölümde Poti’ye gidiş, Riyon Irmağı, Palcostom Gölü, Birtakım Kaleler, Kazak soyluları, Guria,

13. Bölümde Guria’daki kadınlar, Poti-Tiflis demiryolu ile Tiflis’e varış,

14. Bölümde Tiflis’in kuruluşu, Kür Nehri, Gürcü tipi, dansı ve kadınları

15. Bölümde büyük hapishane, Katolik Gürcüler, Rus kiliseleri,

16. Bölümde Gürcü geleneği, Gori Şehri ve kiliseler,

17. Bölümde Kartli’nin başkenti Mtketha, Gürcistan’ın eski kralları, Gürcü alfabesi, Orbelian Ailesi,

18. Bölümde Rus askerleri, Malakanlar, bakır madeni, Gökçe Göl ve Erivan’a varış,

19. Bölümde Erivan Kalesi, Serdar Sarayı, cami, pazarlar, Fars kadınları, Ermeni Kilisesi ve Hristiyan çocuk eğitimi,

22. Bölümde Ermenistan’da halk hayatı, Ermeni kadınlarının toplumdan uzak yaşamları, Türkmen Çingeneler, Aras Nehri, Aralık, Kabardinler ve Ağrı Dağı’na tırmanış,

23. Bölümde Ermenilerin özellikleri, Nahçıvan ve Tiflis yolları ile Anı’nın durumu,

⁶⁰ A. O. Erkan, **Kafkasya**, s.77.

⁶¹John Buchan Telfer, **The Crimea and Transcaucasia; Being the Narrative of a Journey in the Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeritia, Swanetty, and Mingrelia and in the Tauric Range I**, London 1876, s.1-111.

24. Bölümde Serdar'ın yazlık köşkü, Lezgiler, Tiflis'e dönüş ve Venedik tüccarı,

25. Bölümde Sibirya sürgünleri, Oset köyleri ve Kazbek,

26. Bölümde Kazbek hikâyeleri, Osetlerin ölü ritüeli, Terek ırmağı, Darial Geçidi, Vladikafkas'a varış, Rus kızlarının kurtuluşu, Oset ve Alanlar”

anlatılmaktadır.⁶²

John Buchan Telfer'in bu eserinin, 22 bölüm içeren II. cildi 27. bölümden başlamaktadır.

“27. Bölümde Oset kadınların topluma girmedikleri, Osetlerin kültürü, İnguşların Pagan inançları,

28. Bölümde Vladikafkaz'ın resmi yapıları, 77. Alay, Mektepler, Halk pazarları, Oset din ve kültürü,

29. Bölümde Tiflis, Kadim Gürcü Adetleri, Fars halıları, botanik parkları, İmeretyalıların kıyafetleri, okullar ve erken evlilik,

30. Bölümde Abhaz arabaları, Kraliçe Tamara, Bagratlılar, Gürcistan'daki hanedanlar,

31. Bölümde Rion, köyler, at nehri ve Prenses Dadian,

33. Bölümde Svanlarda din, kültür, kuleler, evler, ziraat ve ticaret, kan davası, Kadın kıyafet ve zırhları,

34-38. Bölümlerde Svan cenaze töreni, batıl inançları, yerlilerin düşmanlığı, Svanetya'nın isimleri, yakın tarihi, Svanların dini gelenekleri, fiziksel özellikleri, nüfusları vs,

39. Bölümde Mingrelialılar, kırk şehit, Mingrelialıların fakirliği, bir Mingrelia prensesi, Strabo, Pliny ve Arrian'ın bahsettiği nehir,

40. Bölümde Poti şehri, Promete kayası, Abhazlar,

41-48. Bölümlerde Kafkasya'dan ayrılış, Kıpçaklar, Kırım ve orada dikkat çeken hususlar”

⁶² J. B. Telfer, *The Crimea and Transcaucasia I*, s.112-297.

anlatılmıştır.

İkinci cildin sonuna eklenmiş olan 16 ek ise bölgedeki güzergâhlarda bulunan yerleşim yerleri arasındaki mesafeden iklim ve dil özelliklerine kadar çok önemli gözlemleri içermektedir.⁶³

3.22. CLIVE PHILLIPPS WOLLEY (1854-1918)

İngiliz seyyah ve avcı olan Clive Phillipps Wolley, 1873-1876 yılları arasında Kerç'te İngiltere konsolos yardımcılığı yapmış ve avlanmak için 1876 yılında Kafkasya'ya gitmiştir. (Bkz. Ek. 42) Bölgenin bakir yapısına hayran kalmış ve daha sonra tekrar giderek hatıralarını kitaplaştırmıştır. 1881'de Londra'da basılan *Sports in Crimea and Caucasus* adlı onbeş bölümden oluşan kitabında, Kırım ve Kafkasya gezilerini anlatmıştır. Bu kitabın;

- “1. Bölümünde Kırım'da Spor; Kerç Boğazı'ndan itibaren bozkır hayatı,
2. Bölümünde Taman Yarımadası'ndan sonraki yaban hayatı,
3. Bölümünde Odessa ve Miskitçe,
4. Bölümünde Kızıl Orman ve Karadeniz Kıyıları,
5. Bölümünde Heiman'ın Buluşması, Çerkes Göçmenler,
6. Bölümde Golovinsky,
9. Bölümde Kerç'e Dönüş,
10. Bölümünde Tiflis,
11. Bölümünde Dağıstan Güzergâhı,
12. Bölümünde Lezgi Dağları,
13. Bölümünde Gökçay'dan Lenkeran'a,
14. Bölümünde Hazar Kıyılarından Tiflis'e Dönüş,
15. Bölümünde ise Türkler, Kossaklar, Deli Kurtlar ve İngiltere'ye Dönüş”

konularını işlemiştir.⁶⁴

⁶³Bkz., John Buchan Telfer, *The Crimea and Transcaucasia; Being the Narrative of a Journey in the Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeritia, Swanetty, and Mingrelia and in the Tauric Range II*, London 1876, s.1-230 vd.

Clive Phillipps Wolley, *Big Game Shooting I-II-* adı ile 1894 yılında Londra’da yayınlanan eserini başka yazarlarla birlikte hazırlamıştır. Bu kitabın Kafkasya’ya dair bilgilerin yer aldığı ikinci cildinin;

“2. Bölümünde Kafkaslar,

3. Bölümünde Kafkasların Dağ Oyunları,

4. Bölümünde Kafkas yaban öküzü ve Kafkaslardaki av hayvanlarından”

söz etmektedir.⁶⁵

3.23.VIKONT JAMES BRYCE

1838’de Belfast’ta doğan James Bryce, orta öğreniminin tamamını, üniversitenin ise ilk üç yılını Glaskov’da okumuş, son yıl Oxford Trinity Kolej’e geçerek, 1862 yılında buradan mezun olmuştur. Üniversiteyi bitirince Oxford Oriel Kolej’de akademisyenliğe başlamış ve Trinity Kolej’de medeni hukuk dalında yaptığı doktorasını, 1870 yılında tamamlamış, böylece Oxford’da medeni hukuk profesörü olmuştur.

Akademisyen, hukukçu, tarihçi ve politikacı olan James Bryce, kısa sürede yükselerek 1880’de Avam Kamarası’na girmeyi başarmış, 1886 yılında Dış İşleri Bakan yardımcısı, 1892’de baş hâkim, 1895 yılında ise Kraliyet Ortaöğretim Komisyonu Başkanlığına getirilmiştir.⁶⁶

James Bryce, 1907-1913 yılları arasında, İngiltere’nin Amerika Birleşik Devletleri büyük elçiliğini yapmıştır.⁶⁷ Seyahat hatıralarının siyasi hayatına yansıdığı bilinen yazarın bizim açımızdan önem arz eden yönü, Kafkasya bölgesindeki seyahati (Bkz. Ek 43) sonucunda yazılan *Transcaucasia and Ararat* adlı kitabıdır. Böylece, her ne kadar 1876 yılında bir tırmanış tatili amacıyla çıktığı seyahatini, kitap yazma niyetiyle gerçekleştirmese de 1876 yılında Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında çıkan savaşın güncel durumu gereği yazmıştır. Londra’da 1878 yılında yayınlanan eser on bir bölümden müteşekkildir.

⁶⁴Seyyahın Kafkasya’ya dair izlenimleri için bkz., Clive Phillipps Wolley, **Sports in Crimea and Caucasus**, London 1881, s.186 vd.

⁶⁵Clive Phillipps Wolley, **Big Game Shooting II**, London 1894, s.22 vd, 48 vd, 65 vd.

⁶⁶ Bkz., Charles E. Merriam, “James Bryce (1838-1922)”, **American Bar Association Journal VIII/2**, Chicago 1922, s.87 vd.

⁶⁷ James Bryce, **Amerikan Siyasi Rejimi**, (Yay. T. Ataöv, A. Payashioğlu), İstanbul 1962, s.2.

- “1. Bölümde Volga ve Güney Rusya Bozkırları,
2. Bölümde Kafkaslar, Rusya'nın Dağıstan'ı işgali Pjatigorsk'tan, Vladikafkaz'a giden demir yolu, Tiflis'e giden yol, Kafkasya'nın kapısı Daryal geçidi ve Kazbek Dağı,
3. Bölümde Transkafkasya'nın genel fiziki karakteri, iklimi ve bitki örtüsü, Ruslar, Gürcüler, Ermeniler, Tatarlar, Almanlar, Farslar,
4. Bölümde Tiflis'te Rus yönetimi ve Alman kolonisi,
5. Bölümde Ermenistan'dan Ağrı'ya Kür Vadisi, Kırmızı Köprü, Gökçe Göl ve Ağrı Dağı,
6. Bölümde Ağrı Dağı'nın çeşitli adları, Ortaçağ seyahat kitaplarından notlar, iklim flora ve hayvanlar, Ağrı Dağı'nın siyasi önemi ve 1840 büyük depremi,
7. Bölümde Aralık'tan başlama, Ağrı Dağı tırmanışı, Serdarbulak,
8. Bölümde Erivan Eçmiadzin yolu, Ermeni kilisesinin kuruluşu, Eçmiadzin ve Ermeni Halkı,
9. Bölümde Erivan'dan Karadenize kadarki bölge, Kafkas demiryolu, Tiflis-Gori demiryolu, Poti ve halkı, Batum'un deniz manzarası,
10. Bölümde Poti'den İstanbul'a Karadeniz yoluyla gidiş,
11. Bölümde ise Transkafkasya ile ilgili genel tespitler”

yer almaktadır.⁶⁸

3.24. HON JOHN ABERCROMBY (1841-1924)

John Abercromby asker kökenli bir arkeologdur. İskoçya'da bazı kültür kurumlarında üst düzey yöneticilik yapmıştır. Temmuz 1888'de Doğu Kafkaslara yaptığı seyahatin notlarını *A Trip Through the Eastern Caucasus* adıyla 1889'da yayınladı. Eserin kapsamı, seyahatin güzergâhını da ortaya koymaktadır. (Bkz. Ek. 44)

⁶⁸James Bryce, *Transcaucasia and Ararat; Being Notes of a Vacation Tour in Autumn of 1876*, London 1896, s.13vd.

- “1. Bölümde, Tiflis’ten, Nukha’ya;
2. Bölümde, Nukha’dan Akhti’ye,
3. Bölümde, Akhti’dan Gumuk’a,
4. Bölümde, Gumuk’tan Botlikh’e
5. Bölümde, Botlikh’ten Vozdvizhenskoe’ye
6. Bölümde, Vozdvizhenskoe’dan Biso’ya
7. Bölümde, Biso’dan Tiflis’e
8. Bölümde Baku’dan Derbend’e
9. Bölümde Derbend’dan, Kubachi’ye Gidiş ve dönüş
10. Bölümde, ise Ud, Kürin, Hürkan, Avar, Çeçen, Tuş dilleri ile ilgili tespitleri”

konu edinmiştir.⁶⁹

3.25. J. FRIEDRICH PARROT

Güneybatı Almanya’nın Baden şehrinde doğan J. Friedrich Parrot, Tardu Üniversitesi’nin ilk rektörü Georg F. Parrot’un oğludur. Babası Rus Çarı I. Aleksandr’ın yakın dostuydu.⁷⁰ J. Friedrich Parrot da tıpkı babası gibi başarılı bir alim olarak çalışmalarını aynı üniversitede sürdürmüştür. Bu iyi ilişkileri kendisi de devam ettirmiş, Petersburg Bilimler Akademisi’nde çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Ağrı Dağı’na tırmanan ilk seyyah dağcıdır.⁷¹ Bu yolculuğu sırasında kaleme aldığı “*Reise zum Ararat*”, adlı kitabı Prof. Dr. Zeki Cemil Arda tarafından *Ağrı Dağı’na Seyahat* adıyla Türkçe’ye çevrilmiş ancak henüz yayınlanmamıştır. Almanca orijinalinden ve Türkçe çevirisinden yararlandığınız eser, bizim çalışmamız açısından önem taşımaktadır.

Parrot’un 1829’da başlayan yolculuğu, bölgede ciddi siyasi değişikliklerden sonra gerçekleşmiştir. İki yıl süren Rus-İran savaşı, Rusların kazanması ile sonuçlanmış arkasından imzalanan 1828 tarihli Türkmençay Anlaşması ile Revan Hanlığı ve

⁶⁹Bkz., John Abercromby, *A Trip Through the Eastern Caucasus with a Chapter on the Languages of the Country*, London 1889, s.1vd.

⁷⁰Jüri Allık, Ken Konstabel, “G. F. Parrot and the Theory of Unconscious Inferences”, *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 41/4, Tartu 2005, s.317.

⁷¹Hasan Buyruk, “*Clavijo ve Parrot Seyahatnamelerinde Iğdır Tuzluca ve Çevresi*”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi XXXVII*, Erzurum 2016, s.318.

Nahçıvan da Rus hakimiyeti altına girmiştir.⁷² Özellikle Parrot bu hakimiyetten sonra bölgeye geldiği için Rus korumacılığı ve Ermeni kiliselerinin iltifatı ile seyahat etmiştir. Bu gelişmelerden sonra zulme ve tecavüze uğrayan Türk ve Müslüman ahalinin kimseye hele de batılı seyyahlara şüphe ile yaklaşması kaçınılmazdır.⁷³ Bununla beraber törelerinin gereği olarak konuk severliği ihmal etmemişlerdir.⁷⁴

Yine Ağrı Dağı ve çevresi, Ermeniler, Tiflis ve Alman Kolonileri hakkında oldukça ayrıntılı malumat vermektedir.

Tiflis'ten bahsederken;

“Tiflis’in topografyası için ilginç olabilecek bazı gerçek bilgiler elde ettik. Bunun içinde Tiflis’in etrafındaki dağların yükseklik ölçümleri de var, bu dağlar kuzey ve güneye doğru açılıyor ve içinden Kür Nehri’nin geçtiği vadiyi kuşatıyor.”

“Tiflis’in en önemli doğa olgusu açıkça sıcak mineralli termal kaynaklarıdır. Bunlar şehrin güney ucunda, kireç taşı katmanlarının arasında Narinkale eteğinde birçok yerde ortaya çıkmışlardır ve orada bronz kurnalarla alınıp, taştan yapılmış havuzlara veya büyük hemen hemen küp şeklinde taş içine kazılarak elde edilmiş olan yunak havuzlarına (=küvetlerine) yönlendirilir; bu havuzlar oldukça yaygın hamamların kubbeleri altında bulunmaktadır.”⁷⁵

Tiflis yakınlarındaki Alman Kolonileri’ni ziyaretini anlatırken;

“Bütün refaktçilerimi eşyalarla beraber Tiflis’e doğru gönderdim ve ben tek başıma Alman kolonisine doğru yola koyuldum; yanıma kılavuzluk etmesi için sadece bir Ermeni köylüyü aldım... düzenli yapılmış beyaz evleri, düzgün

⁷² Mustafa Aydın, “Revan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.27 vd.

⁷³ “Öğleyin Hakmehmet (Ahmamet) denilen bir Türk köyünde durduk, **Yüz-Başı** (Türklerin köyün en yaşlısına verdikleri isim) bizi gezdirdi, ama bizi soğuk karşıladı ve hatta hiç selam bile vermedi. Kendisinden para karşılığında atlarımıza yem istedik, ama bunu ondan çok büyük zahmetle aldık. Kısa bir sürede etrafımızda büyük bir Türk kalabalığı oluştu, bakışlarını merakla bizim üzerimize dikmişlerdi.” Bkz., Friedrich Parrot, **Reise zum Ararat**, Berlin 1834, s. 125 vd.

⁷⁴ “Atımıza binip gitmek isteyince, ne kadar borcumuz olduğunu sorduk. Yüz-Başı (Ağa) birkaç Abas istedi (bir Abas 80 Kop. bakır demektir), Bay von Behaghel ona parayı verdi. Etrafta duran Türklerden birçoğu hemen Yüz-Başı’nın üzerine yürüdüler ve öfkeli bir şekilde tenkid ettiler. Yüz-Başı’nın elinden bir şey gelmiyordu, bize doğru geldi, tam da atlarımıza binmek üzereydik ve gururu kırılmış bir halde parayı geri almamızı rica etti. Böyle bir şey kesinlikle yapmak istemiyorduk ve şöyle dedik, onun buna hakkının olduğunu, yani parayı vermeye gerek yoktu. Diğer geri kalan Türklerde onun ricasıyla birlikte oldular, biz de parayı geri almak zorunda kaldık.” Bkz., F. Parrot, **Ararat**, s.195.

⁷⁵F. Parrot, **Ararat**, s.29 vd.

pencerelerini, kapılarını ve bacalarını fark ettim, burası Alman kolonisiydi; sevinçle oraya gittim, burası Katharinenfeld'ti."⁷⁶

Genel olarak Birinci Bölümde anlatılan konular;

"Dorpat'tan Ağrı Dağı'na Seyahat. Maniç'teki Kalmükler ve Kalmük Bozkırı. Kafkaslar Üzerinden Geçiş. Tiflis'e Varış. Tiflis ve Çevresi. Tiflis'in Hava Şartları. Kaheti: Şarap Aletleri, Tarla Aletleri, Dağlar. Tiflis'ten Ağrı Dağı'na Yolculuk. Aras Vadisi. Eçmiyadsin Manastırı. Ermenistan'ın İnanç Durumu. Aras Vadisi. Ahura (Arguri) Köyü. Bayazıt Paşası. Ağrı Dağı'ndaki Yakup Manastırı. Ağrı Dağı'yla İlgili Genel Tasvir. Ağrı Dağı Çizimleri. Büyük Ağrı Dağı'nın Zirvesine Yapılan İlk Yolculuk. Aziz Yakup Efsanesi. Büyük Ağrı Dağı'nın Zirvesine Yapılan İkinci Yolculuk. St. Yakup Tesisi. Büyük Ağrı Dağı'nın Zirvesine Yapılan Üçüncü Yolculuk. Ağrı Dağı Kayalıklarının Yapısı. Ağrı Dağı'nın Bitki Örtüsü. Ağrı Dağı'nın Kar Sınırı. Tuzluca (Kulp)'daki Tuz Ocakları. Kürtler. Nestroyanlar. Ağrı Dağı Düzlüklerinde Avcılık. St. Yakup'taki Kutsal Tablo. Ağrı Dağı'ndaki Kurtlar. Ahura (Arguri) Deresi. Ağrı Dağı'nda Tufanın İzleri. Türk Köyleri. Aras Vadisi'ndeki Toprakların Tuz İçeriği. Ermenistan'a Özgü Yemek Zamanı. St. Yakup Kilisesi'ndeki Arşimandrit. Küçük Ağrı Dağı'na Tırmanış. Zirvedeki Kitabeler ve Mezarlar. St. Yakup'taki Manyetik Kayalar. Erivan. Tiflis'e Dönüş Yolculuğu. Kafkaslar'ın Güney Tarafındaki Alman Kolonileri. İmereti ve Mingreli Üzerinden Tiflis'e Yolculuk. Redut Kalesi ve Poti. Karadeniz ve Hazar Denizi'nin Kanal Bağlantısı. Kafkaslar Üzerinden Geri Dönüş Yolculuğu. Sunca Vadisi Üzerinde Yapılan Yolculuk. Dorpat'a Varış."

şeklinde sıralanmaktadır.⁷⁷

⁷⁶F. Parrot, **Ararat**, s.190 vd.

⁷⁷F. Parrot, **Ararat**, s.3 vd.

SONUÇ

Dünyanın “Bereketli Altın Kuşağı” içerisinde bulunmakla birlikte, konumu itibariyle Hazar Denizi ve Karadeniz arasında yer alan, jeopolitik ve hemen her dönemde jeostratejik özelliğe sahip olmasının yanında Avrupalılar açısından Asya’nın giriş kapılarından biri sayılan Kafkasya, öteden beri büyük devletlerin ilgisini çekmiştir. Bundan dolayı tarihin her çağında seyahat merakının yanı sıra birtakım örtülü görevlerle de yola çıkan seyyahların yoğun ilgi sahası olmuştur.

Bu ilginin; avcılık, macera, dağcılık, ticaret, misyonerlik, bilim, casusluk vs. gibi farklı gerekçeleri olmuştur. Hatta memuriyeti gereği Kafkasya’da bulunanlar dahi çoğu zaman bu tür örtülü amaçlar ile hareket etmişlerdir. Bununla beraber gerekçeleri her ne olursa olsun seyyahların gezi notları, bölge ve bölge insanları hakkında kıymetli bilgiler barındırmaktadır.

Orta çağdaki Hristiyan seyyahlarının seyahatnamelerine bakıldığında bölgeye keşif, analiz ve buna bağlı olarak misyonerlik için geldikleri, dini amaçlarla bütün o zorluklara katlandıkları görülmektedir. Aynı çağdaki ünlü Arap seyyahlarının eserlerine bakıldığında ise Kafkasya’nın coğrafi özellikleri ve Arap akınlarının etkileri görülmektedir. El Belazuri, Fütûhu’l Büldân adlı eserinde Güney Kafkasya’nın iki önemli beldesi Azerbaycan ve Ermenistan ile yakın çevreleri hakkında bilgi verirken, Kafkasya coğrafyasının en önemli ülkelerinden biri olan, Azerbaycan’ın fethinden ve coğrafyasından ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. Makdisi, Güney Kafkasya’ya ayrı bir önem vererek burayı Azerbaycan, Ermenistan ve Ran bölgesi şeklinde üçe ayırmış, Erdebil, Berza, Derbent (Babü’l- Ebvab) ve Tiflis ile ilgili açıklamalar yaparak, ikliminin soğuk ve yağışlı, insanların da doğası gibi dağlı ve hırçın bir yapıda olduğunu yazmıştır. İbn Havkal, Kafkasya coğrafyası ve çevresi ile ilgili önemli tespitler yapmış, bölgedeki en büyük ülkenin Azerbaycan olduğunu, Erran (Arran) bölgesinin Kür-Aras havzasında bulunduğunu ve Ermeni, Alan sınırlarının Kafkasya’nın batısını teşkil ettiğini anlatmıştır. İbnü’l Fakih, El- Kufî, Mervezi, Mesudi, İbn Fadlan ve Ebu Dülef gibi Orta çağ seyyahları da bu bölgelerden bahsederken açıklayıcı ve ilginç bilgiler vermişlerdir. Ebu Dülef Ermenistan’dan Tiflis’e geçtiğinde, Kür Nehri’nden ve henüz bu bölgelerin İslamla tanışmadığından

ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Güney Kafkasyadaki büyük dağlar, önemli nehirler ve geçitler hakkında verilen bilgiler ve daha da önemlisi etnografik tespitler oldukça değerlidir. Hatta Araplar tarafından Kafkasya için ilk kez kullanılan “*Cebelü’l- Elsan*”, Diller Dağı tabirinin hâlâ kullanılması buna güzel bir örnektir.

Orta çağda Kafkasya’yı ziyaret eden Avrupa’lı seyyahların öncelikli olarak dini ve ticari gayelerle hareket ettikleri görülmektedir. Ama hatırdan çıkarılmaması gereken en önemli husus; her ne kadar ticari faaliyetler için seyahat ediyor gibi görünseler de casusluk ve misyonerlik anlayışına sadık olmalarıdır. Sözelimi Yehuda Halevi bir Rabbi olarak Musevi misyonerliği amacıyla, sırf bu sebepten dolayı Kafkas ve Hazar coğrafyasına yolculuk etmiştir. Bu yolculuğu sonunda, “*El-Kitabü’l Hazeri veya Sefer ha Kuzari*” isimli seyahatnamesi ile tüm dönemlerde Yahudileri derinden etkilemiştir. Eserin bizim için paha biçilemez yönü, Hazar coğrafyası ve Hazarlar hakkında verdiği eşsiz bilgilerdir.

Bu alanda en önemli seyyahlardan biri, ilerlemiş yaşına rağmen Papa’nın isteği üzerine Moğollara elçi olarak giden Carpini’dir. Gidiş ve dönüş güzergâhında, Kafkaslardan geçerken konakladığı bölgenin coğrafyası ve insan grupları hakkında ayrıntılı bilgi vermiş hem kuzeyli kavimlerden bahsetmiş, hem de güneydeki bölgelerde yaşayan Alanları anlatmıştır.

Carpini gibi bir diğer fransisken papaz da William Rubruck’tur. Onun Azak Denizi, Volga, Başkurtlar ülkesi, Astarhan, Derbent, Karakurum vs. hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler, dönemin tarihi ve diplomasisine ışık tutmuştur.

Marco Polo ve Ruy Gonzales de Clavijo ise bölgeye daha çok ticari amaçla ve elçilik heyetleri ile yolculuk etmişlerdir. Clavijo’nun, Ağrı Dağı, Iğdır ve Gürcistan seyahatiyle ilgili verdiği ayrıntılı bilgiler son derece değerlidir.

Yeni Çağdaki Kafkasya seyyahlarının büyük çoğunluğu, tüccarlık yapan masum seyyahlar olmaktan ziyade Katolik yetkililer ve papa tarafından özel olarak görevlendirilen casus tüccarlardır. Nitekim Caterino Zeno, Josaphat Barbarro, Ambrogio Contarini ve Vincenzo Degli Alessandri gibi seyyahlar, Osmanlı Devleti’ni arkadan vurmak için Safevilerle pazarlık yapmak ve onlara yardımlarda bulunmak üzere özel olarak görevlendirilmiş misyonerlerdir. Bu görevleri gereği bulundukları Güney Kafkasya hakkında verdikleri bilgiler önemlidir.

Giovanni Maria Angielello ise Eğriboz kuşatmasından yenik çıkan Venedik kuvvetleri içerisinde Türklere esir düşmüş ama bu tecrübelerini bir seyahatnameye dönüştürmeyi başarmıştır. Oldukça kıymetli bilgiler vermiştir.

Fransız seyyah Jean Babtiste Tavernier, seyahat merakının yanında çok iyi bir tüccardır. Güney Kafkasya'dan; Tebriz, Erivan, Ağrı Dağı çevresi ve bu güzergâhtaki şehirlere dair çok değerli bilgiler vermiştir.

Bu yüzyılın hiç şüphesiz en önemli seyyahlarından birisi olan Evliya Çelebi seyahatnamesinin VII. cildi, Kafkas halklarının dil ve kültürleri ile Kazak, Kırım, Dağıstan'a ayrılmıştır. Son derece ayrıntılı bilgiler ve önemli tespitler içermekte olan seyahatname, sonraki seyyahlara da ilham kaynağı olmuştur.

Seyahat, ticaret ve bilimsel amaçlarla yola çıkmış gibi görünerek arka planda dini, siyasi ve stratejik hedefleri gerçekleştirmek üzere hareket etmiş olan Yenicâğ Avrupa seyyahlarının bu hassasiyeti, Yakınçağdaki Kafkasya seyyahlarında da devam etmiştir.

Milliyet farkı gözetmeksizin istisnasız tüm Hristiyan seyyahların masumane seyahat zevkiyle hareket etmediklerini söylemek mümkündür. Bütün bu seyahatnameler, Kafkas halklarının sosyal yapıları, eğitim anlayışları, töre/kültüre verdikleri önem, iktisadi faaliyetleri, hukuk sistemleri, daha da ötesi bölgenin zengin yer altı ve yer üstü kaynakları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle İngiliz ve Alman seyyahların mükemmel eğitim almış, alanında uzman kişiler olduğu, dikkatlerden kaçmamaktadır. Seyahatnamelerinde, spordan, folklorik bilgilere, bio çeşitlilikten, yer altı ve yer üstü kaynaklarına, etnografyadan, linguistik bilimine ve kolonisasyon faaliyetlerine kadar pek çok konu hakkında stratejik bilgiler yer almaktadır. Buna ilaveten Kafkasya'daki güzergâhlar, şehirler, bölgeler hakkında çizdikleri haritalar, gravürler ve resimler de paha biçilmezdir.

Yakınçağda Kafkasya'ya giden ilk seyyahlardan biri Kont Jean Potocki'dir. Kafkas halklarının gelenek, görenek ve töreleri ile ilgili gözlemleri çok değerlidir. Kendisi ünlü bir dil bilimcisi olduğu için Derbent civarındaki yerel dilleri inceleyerek, ses özelliklerini kayıt ve analiz etmiştir.

Rus Prensi Alexander tarafından 1822'de kutsal metinleri çeşitli dillere çevirme gayretindeki Rus İncil Topluluğu'nda görev yapmak üzere Rusya'ya davet edilen İsveç asıllı misyoner Ebenezer Henderson'un seyahatnamesi büyük önem arz etmektedir.

Tiflis'e giderken Elbruz ile Kazbek hakkında verdiği bilgiler kadar Rusya, Kırım ve Kafkasya hakkında özellikle misyonerliğe dair değerlendirmeleri paha biçilmezdir.

Terek Nehri, Vladikafkas ve Tiflis hakkında ayrıntılı açıklamalar yaparak, Kafkasya halklarının gelenek, görenek, inanç ve kanunlarına dair bizlere ayrıntılı malumat veren bir diğer önemli seyyah da Robert Lyall'dır.

Edmund Spencer'in seyahatnamesi, bu seyahatnameler içerisinde hiç şüphesiz Kafkasya'nın batısı ile özellikle Çerkeslerle ilgili verdiği bilgiler bakımından büyük önem arz etmektedir. Rusların bölgedeki haksız işgalini ve ilhakını dünya kamuoyuna duyuran kaynaklardan biridir.

Kafkasya hakkında bilgi veren en önemli seyyahlardan biri de Julius Klaproth'dur. Rus, Ermeni, Gürcü, Moğol gibi milletlerin yanı sıra Tatar, Kazak, Kalmuk, Balkar, Nogay, İnguş, Karaçay, Abaza, Oset, Çegem vs. gibi Kafkas halkları ile ilgili önemli tespitler yapmıştır. Şövalye Taitbout de Marigny'de Kafkasya'yı dolaşarak yerel dilleri bile öğrenmeye çalışmış, kitap haline getirdiği gözlemlerini dört yıl sonra Fransızca olarak Brüksel'de neşretmiştir.

Moritz Wagner, seyahatnamesinde Güney Kafkasya'nın batısı ile Gürcü, Megrel ve Svanlarla ilgili bilgiler verirken, Baron A. von Haxthausen, Kafkas halklarının Rus Çarlığı ile mücadelesini anlatmaktadır. J. J. Friedrich Parrot'un Ağrı Dağı'nı gördüğünde hissettikleri veya Alman kolonilerini gördüğünde zikrettiği mutluluk bölgeye gelen seyyahların sadece macera için geldiği zannını vermemelidir. Bu seyahatlerin bilime hizmet eden yönleri elbette vardır ama hiçbirisi tesadüfi masumane ziyaretler değildir. Sir Arthur Augustos Thurlow Cunynghame, Kafkasya'nın doğu bölgelerine seyahat ettiği sırada Dağıstan'ın iç bölgelerine kadar gitmiş ve Şeyh Şamil ile Rusların mücadelesini tahlil etmiştir. Bu seçkin seyyah, yolculuğu sırasındaki güzergâhlardan özellikle "*Kazbek Dağı*" ve "*Daryal Geçidi*"nden bahsederken, Grozni ve Vladikafkas arasındaki dağ yollarını bile tasvir etmiştir. Bu da Sir Arthur Augustos Thurlow Cunynghame'in sadece dağlı Kafkas halklarına destek vermek için orada olmadığını göstermektedir.

İngilizlerin, hemen bütün seyahatnameleri zaman geçirmeden İngilizceye çevirip yayınlamış olmaları da ayrıca dikkate değer bir husustur. Zira İngiltere'nin Kafkasya politikası oluşturulurken, bu eşsiz eserlerin baş ucu kitabı olarak kullanıldığı aşîkârdır.

Elbruz'un, zaman zaman hâlâ Avrupalı bir kimliğinin olup olmadığı tartışlsa da belgelere dayanarak kuşku götürmez bir şekilde söyleyebileceğimiz en önemli husus, tarihin her döneminde Kafkasya'nın, doğudan batıya kavimlerin uğrak yeri olduğu gerçeğidir.

İnsanlık tarihinin en eski yerleşim alanlarından biri olan Kafkasya'ya yerleşen halklar, tarih boyunca savaşlar veya göçlerle gelmişlerdir. Yaşamaya karar verdikleri Kafkasya'nın zorlu coğrafyasıyla bütünleşerek, bu toprakların gerçek sahipleri olmuşlardır. Büyük emperyalist devletler ise Kafkasya'yı güçlerini ispat edebilecekleri bir coğrafya olarak görmüşlerdir. Geniş ovaları, paha biçilemez su kaynakları, yer altı ve yer üstü zenginlikleri, jeopolitik ve jeostratejik özellikleri bu kadim coğrafyanın, tarihin her döneminde ilgi odağında yer almasına sebep olmuştur. Rusların emperyalist emelleri için her türlü işgal ve ilhakına, Alman ve Fransızların merakına, İngilizlerin iki yüzlü siyasi politikalarına rağmen var olmaya devam etmişlerdir. Bu zenginliği ile Kafkasya, günümüzde ve sonrasında da ilgi odağında kalmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- ABERCROMBY, John, **A Trip Through the Eastern Caucasus with a Chapter on the Languages of the Country**, London 1889.
- ADIGÜZEL, Adnan, “*H. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler*”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi XI/3**, Diyarbakır 2009, s.1173-1199.
- ADİLOĞLU, Adilhan “*Kafkasya’da Yaşayan Tatar Kabileleri*”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.17**, Ankara 2004, s.1-22.
- ADKA’İ, Parviz, “*Hamadān-i Geography*”, **Encyclopedia Iranica XI/6**, s.595-599, bkz., <http://www.iranicaonline.org/articles/hamadan-i>, 30.12. 2021, 15:20.
- AĞARI, Murat “*İstahrî ve Mesâlikü’l-Memâlik’i*”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi I/4**, Karabük 2014, s.82-104.
- AĞARI, Murat, “*Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya’kubî ve İstahrî*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi XXXIV**, Erzurum 2007, s.169-191.
- AĞARI, Murat, “*Ya’kubî*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XLIII**, İstanbul 2013, s.287-288.
- AHMED B. YAHYA EL- BELAZURİ, **Fütûhu’l Büldân Ülkelerin Fetihleri**, (Yay. M. Fayda), İstanbul 2013.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, **Greks Seyyahı Priskos (V. Asır) a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul 1995.
- AKBAŞ, Murat, **XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur**, Konya 2011, s.4, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- AKSOY, Sevim, **John De Plano Carpını’nın Seyahatnamesinden Dr. Friedrich Risch’in Neşrinden Tatarların Örf-Adet ve Karakterlerine Ait II. III. ve IV. Kitapların Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1967, (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi)
- ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, “*Derbent*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.164-166.

- ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, “İbn-i Fadlan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIX**, İstanbul 1999, s.477-479.
- ALLIK, Jüri-Ken Konstabel, “G. F. Parrot and the Theory of Unconscious Inferences”, **Journal of the History of the Behavioral Sciences 41/4**, Tartu 2005, s.317-330.
- ANAS B. HALİDOV, “Ebn Al Faqih, Abu Bakr Ahmad”, **Encyclopaedia Iranica VIII/1**, New York 1997, s.23-27.
- ARENDONK, Cornelis van, “İbn Havkal”, **İslam Ansiklopedisi V/II**, İstanbul 1993, s.747-748.
- ARIKAN, Zeki, “Tavernier, Jean-Baptiste”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XL**, İstanbul 2011, s.181-183.
- ASLANOV, Vakıf “Jean Chardin ve Seyahatnamesi”, (nşr. M. Kemaloğlu, A. Erdebili), **Doğu Araştırmaları Dergisi XV/1**, İstanbul 2015, s.75-150.
- ATEŞ, Hacer, “Tekirdağ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XL**, İstanbul 2011, s.359-362.
- AVCI, Casim, “Yakut el Hamevi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XLIII**, İstanbul 2013, s.288-291.
- AVCI, Casim, “Mes’udi, Ali bin Hüseyin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXIX**, Ankara 2004, s.353.
- AXMAN, Meyer, **History of the Jewish Literature I**, New York 1930.
- AYAN, Ergin “Kafkasya; Bir Etno-Kültür Tarih Çözümlemesi”, **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Aratırmaları Dergisi I/2**, Ordu 2010, s.19-49.
- AYAN, Ergin, “Haçlıların Moğollarla İttifak Teşebbüsleri”, **Türk Kültürü XXXIX/462**, Ankara 2001, s.44-70.
- AYAN, Ergin, “Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz’in Kuzeyi”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S.30**, Giresun 2011, s.43-75.
- AYDIN, Baran, **10’lar Konseyi**, İstanbul 2019.
- AYDIN, Fuat, “Bir Sessizliğin ya da Yhvh’nin Tarihi (YHVH’nin Telaffuz Edilmeme Olgusu Üzerine Bir Araştırma)”, **Usul İslam Araştırmaları II/2**, İstanbul 2004, s.104-128.
- AYDIN, Mustafa, **XIX. Yüzyılda Kafkaslar’da Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)**, İstanbul 2001, s.5, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

- AYDIN, Mustafa, “*Revan*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXV**, İstanbul 2008, s.26-29.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “*17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri*”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi XLIV**, Ankara 2018, s.1-18.
- BADDELEY, John F., **Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil**, (Yay. S. Özden), İstanbul 1996.
- BAKIR, Abdulhalik, Feridun ŞENOL, “*Ortaçağ Gürcistan’ının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış)*”, **Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi IV/2**, Bilecik 2020, s.9-100.
- BALA, Mirza, “*Hemedan*”, **İslam Ansiklopedisi V/1**, İstanbul 1993, s.420-425.
- BARBARO, Josaphat, **Anadolu’ya ve İran’a Seyahat**, (Yay. T. Gündüz), İstanbul 2016.
- BARTHOLD, W., “*Berza’a*”, **İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1993, s.565-566.
- BAŞTAV, Şerif, “*Atilla ve Hunları*”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987, s.37-53.
- BAYSUN, M. Cavid, “*Evliya Çelebi*”, **İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1993, s.400-412.
- BECKER, C.H., “*Belazüri*”, **İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1993, s.467-468.
- BEDİRHAN, Yaşar, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya 2000.
- BEKİROVA, Elleda, “*Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti*”, **XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018/Ankara; Kongreye Sunulan Bildiriler XI**, Ankara 2018, s.59-76.
- BEKİROVA, Elleda, “*Eskiçağ Kaynaklarında Geçen “Caspia Via” ve “Caspiae Portae” İbareleri*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi VII/2**, Osmaniye2020, s.1182-1194.
- BELL, James Stanislaus, **Journal of a Residence in Circassia; during the Years 1837, 1838 and 1839 I**, London 1840.
- BEYDİLLİ, Kemal, “*Schiltberger, Hans Johannes*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.228.
- Bİ, Mahmut, **Kafkas Tarihi I**, İstanbul 2007.

- BİLGE, Mustafa L., “*Ahsenü't- Tekasim*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.179-180.
- BİLGE, Mustafa, “*Azak Kalesi*”, **İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s.300.
- BLACHERE, Regis, “*Yakut Al Rumi*”, **İslam Ansiklopedisi XIII**, İstanbul 1988, s.357-358.
- BOLSHAKOV, O. G., “*Estakrı, Abu Eshaq Ebrahim*”, **Encyclopaedia Iranica IV/6**, New York 2012, s.646-647, Bkz.,<https://www.iranicaonline.org/articles/estakri-abu-eshaq-ebrahim> 06.08.2022, 16:15.
- BOUAMRANE, Chikh, “*İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış*”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXX**, (Yay. N. Yazıcı), Ankara 1988, s.265-277.
- BROCKELMANN, Carl, “*Yakubi*”, **İslam Ansiklopedisi XIII**, İstanbul 1993, s.351-352.
- BROCKELMANN, Carl, “*Mes'ûdî*”, **İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.144.
- BROCKELMANN, Carl, “*Mis'ar*”, **İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.363-364.
- BRYCE, James **Amerikan Siyasi Rejimi**, (Yay. T. Ataöv, A. Payaslıoğlu), İstanbul 1962, s.2.
- BRYCE, James, **Transcaucasia and Ararat; Being Notes of a Vacation Tour in Autumn of 1876**, London 1896.
- BUYRUK, Hasan, “*Clavijo ve Parrot Seyahatnamelerinde Iğdır Tuzluca ve Çevresi*”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi XXXVII**, Erzurum 2016, s.316-333.
- CİNER, Osman, **El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi**, İstanbul 2018, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- CLARK, Larry V, “*William Rubruck'un Seyahâtname'sindeki Türkçe ve Moğolca Kelimeler*”, **Türkbilig, S.26**, (Yay. A. Kılıç), Eskişehir 2013, s.149-164.
- CUNYNGHAME, Arthur Augustus Thurlow, **Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey During the Summer of 1871**, London 1872.

- ÇAKMAK, Mehmet Ali, “Azerbaycanda Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, **Türkler VII**, Ankara 2002, s.15-21.
- ÇATALKILIÇ, Didem, “Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan. Albay Edmund Spencer, Çev: Dilek Cenkçiler, TTK, Ankara 2014”, **Türkiyat Mecmuası XXV**, İzmir 2015, s.359-362.
- DITSON, George Leighton, **Circassia; or A Tour to The Caucasus**, London 1850.
- DOĞAN, Lûtfi, “İbni Fadlan Seyahatnamesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi III/1-2**, Ankara 1954, s.59-80.
- DOĞAN, Şahin, “1849 Rus Kafkas Yılığına Göre Kafkasya’da Çarlık Rusya İdaresindeki Yerleşim Yerleri”, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, Gaziantep 2013, s.697-711.
- DUMAS, Alexander, **Kafkasya Maceraları**, (Yay. S. Özden), İstanbul 2000.
- DUMAS, Alexandre **Tales of the Caucasus; the Ball of Snow and Sultanetta**, Boston 1906.
- DURŞUN, Davut “Kafkasya”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXIV**, İstanbul 2001, s.157-158.
- EBU DÜLEF, **İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya’dan Fars Körfezi’ne Yolculuk**, (Yay. S. Gündoğdu), İstanbul 2020.
- EMECEN, Feridun, “Niğbolu Savaşı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIII**, İstanbul 2007, s.89-92.
- EMİROĞLU, Kudret, “Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası”, **Trabzon Kültür Sanat Yıllığı**, İstanbul 1989, s.189-219.
- ERDOĞAN, Eralp “Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Safevi Devleti’ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi XXI/1**, Ankara 2017, s.11-25.
- ERKAN, Aydın Osman, **Tarih Boyunca Kafkasya**, İstanbul 1999.
- ERSOY, Ruhi, “Kafkasya’nın Kültür Jeopolitiği ve Türk Dünyası”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi VI/15**, Eskişehir 2018, s.798-807.
- FAYDA, Mustafa, “Belazuri”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.392-393.
- FAYDA, Mustafa, “İbn Asem el- Kufi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIX**, İstanbul 1999, s.325-326.

- FONVILL, Arthur, **Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)**, (Yay. M. Papşu), İstanbul 1996.
- FRESHFIELD, Douglas William, **The Exploration of the Caucasus I**, (Yay. E. Arnold), London 1896.
- FRESHFIELD, Douglas William, **The Exploration of the Caucasus II**, (Yay. E. Arnold), London 1902.
- FRESHFIELD, Douglas William, **Travels in the Central Caucasus and Bashan; Including Visits to Ararat and Ascents of Kazbek and Elbruz**, London 1869.
- FREYGANG, Frederika von, Wilhelm von FREYGANG, **Letters From the Caucasus and Georgia: To Which are Added, the Account of a Journey Into Persia in 1812, and an Abridged History of Persia Since the Time of Nadir Sah**, London 1823.
- FREYGANG, Wilhelm von, Heinrich von STRUVE, **Briefe über den Kaukasus und Georgien nebstangehangtem Reisebericht über Persien vom Jahre 1812**, Hamburg 1917.
- GARSOYAN, Nina, “*Movses Xorenaci*”, **Encyclopaedia Iranica**, New York 2012, s. 157 vd, Bkz., <https://www.iranicaonline.org/articles/movses-xorenaci>, 05.08.2021, 09:44.
- GÜLERSOY, A. E., “*Unutulmuş bir Coğrafya Okulu; Belh Coğrafya Ekolü*”, **Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic IX/11**, Ankara 2014, s.233-242.
- GÜLLÜ, Hüseyin Avni, **İbnü'l-Fakih ve Eseri Kitabü'l-Buldan**, Van 2007, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÜNALTAY, Şemseddin, **İslâm Tarihinin Kaynakları**, İstanbul 1991.
- GÜNDÜZ, Tufan, **Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri; Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini**, İstanbul 2021.
- GÜRKAN, Salime Leyla, “*Yehuda Halevi'nin el-Kitâbü'l-Hazerî'de (Kuzari) Ortaya Koyduğu Yahudilik Savunusu ve İslâm'a Yönelik Eleştirileri*”, **İslam Araştırmaları Dergisi, S.41**, İstanbul 2019, s.1-44.
- GÖKÇE, Mustafa, Tuba Tombuloğlu, “*10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand*”, **History Studies International Journal of History S.10**, Muğla 2018, s.138-144.

- HANİLÇE, Murat, “*Geçmişten Günümüze Seyyahlar ve Seyahatnamelerin Tasnifine Dair Bir Deneme-2*”, **Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi XXXII/2**, Eskişehir 2021, s.273-293.
- HAXTHAUSEN, Baron von, **Transcaucasia Sketches of The Nations and Races Between The Black Sea and The Caspian**, London 1854.
- HENDERSON, Ebenezer, **Biblical Researches and Travels in Russia Including a Tour in the Crimea and the Passage of the Caucasus**, London 1826.
- HENDERSON, Ebenezer, **The Encyclopedia Britannica XIII**, New York 1910, s.267, Bkz.,<https://www.1902encyclopedia.com/H/HEN/ebenezer-henderson.html>, 15.07.2022, 20:57.
- HUDAYBERGANOV, Revşen, “*Önemli Bir Tarihi Kaynak Olarak İstahri’nin Mesalik-el Memalik İsimli Eseri*”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi I/2**, İstanbul 2014, s.1-11.
- IRMAK, Adem, “*Yehuda Halevi ve Ahiret Düşüncesi*”, **Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi II/2**, Zonguldak 2015, s.301-318.
- IŞIK, Serdar, **19. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Kafkasya**, Manisa 2014, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- İBN FAZLÂN, **İbn Fazlân Seyahatnamesi**, (Yay. R. Şeşen), İstanbul 1995.
- İBN HAVKAL, **10. Asırda İslam Coğrafyası**, (Yay. R. Şeşen), İstanbul 2014.
- İLGÜREL, Mücteba, “*Evliya Çelebi*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1995, s.529-530.
- İSTAHRİ, **Ülkelerin Yolları**, (Yay. M. Ağarı), İstanbul 2019.
- JOHANN DE PLANO CARPINI, **Moğolistan Seyahatnâmesi; 13. Yüzyılda Avrupa’dan Orta Asya’ya Yolculuk**, (Yay. E. Ayan), İstanbul 2021.
- KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi ve Alban Salnamesi**, (Yay. Z. Bünyadov, Y. Gedikli), İstanbul 2006.
- KARADERE, Anıl, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İngilizce Seyahatnamelerin Işığında Kuzey Kafkaslar**, Afyonkarahisar 2014. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- KARATAŞ, Ömer, “*Seyahatnamelerde Kuzey Kafkasya Türkleri*”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XIII/1**, Manisa 2015, s.373-390.
- KARATAY, Osman, “*Ratisbonlu Petahya’da Türkler ve Yurtları Hakkındaki Bilgiler*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi IX/1**, İzmir 2009, s.75-86.
- KELEŞ, Ahmet Hüdaî, “*Solmaz, Sefer (2018) İbn Fazlan Seyahatnamesi’ne Göre İtil Bulgarları, Konya: Çizgi Kitabevi, 152 s.*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.45**, Konya 2019, s.409-412.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Osmanlıların Kafkas Elleri’ni Fethi (1451-1590)**, Ankara 1993, s. XV.
- KOCH, Karl, **1843-1844 Doğu Karadeniz Dağları ve Kuzey Doğu Anadolu Seyahati**, (Yay. M. N. Sunguroğlu), İstanbul 2020.
- KOÇAK, İnci, “*Mis’ar b. Mühelhil*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.176-177.
- KÖSE, Bayram Arif, “*10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan’da Coğrafi, İdarî ve İktisadî Durum*”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XII/34**, Hatay 2016, s.431-450.
- KRAMERS, J. H., “*Mukaddesi*”, **İslam Ansiklopedisi VIII**, İstanbul 1993, s.562-563.
- KURAT, Akdes Nimet, “*Kuteybe Bin Müslim’im Hvarizm ve Semerkand’ı Zaptı (Hicri 92-93–Miladi 712)*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VI/5**, Ankara 1948, s.385-430.
- KUŞ, Ayşegül, **Batılı Seyyah ve Araştırmacıların Gözüyle 19. Yüzyılda Kafkasya**, Trabzon 2019.
- KUŞ, Ayşegül, Çiğdem KIRCA, “*Alman Doktor Koch’un Kayıtları Işığında Trabzon ve Yakın Çevresi*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi XV/30**, Trabzon 2020, s.149-178.
- KUZGUN, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1993.
- KUZEYEV, Raim Gumeroviç, **İtil-Ural Türkleri**, İstanbul 2005.
- KÜLEKÇİ, Cahit, “*Ermeni Kaynaklarında Siyer Anlatıları-Movses Dasxurants’i nin Tarihi Örneği*”, **ASD: Akademik Siyer Dergisi I**, İzmir 2020, s.145-154.
- LECLERCQ, Jules Joseph, **Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya; (1890) Transkafkasya-Buhara-Fergana-Tanrı Dağları**, (Yay. H. Birsell), İstanbul 2015, s.19.

- LEONTI LYULYE, **Çerkesya 19. Yüzyıl Tarih ve Etnoğrafyası**, (Yay. M. Papşu), İstanbul 2010.
- LYALL, Robert, **Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia I-II**, London 1825.
- JOHANNES SCHILTBERGER, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427) Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427**, (Yay. T. Akpınar), İstanbul 1995.
- MADEN, Sedat, “*Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları*”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S.37**, Erzurum 2008, s.147-158.
- MANZ, Beatrice Forbes, Margaret L. DUNAWAY, “*Clavijo, Ruy González de*”, **Encyclopaedia Iranica V**, New York 1992, s.692.
- MARCO POLO, **Markopolo Seyahatnamesi I**, (Yay. F. Dokuman), İstanbul Tarihsiz.
- MARIGNY, Taitbout, **Şövalye Taitbout De Marigny'nin Çerkesya Seyahatnamesi (1818 - 1823 - 1824)**, (Yay. A. O. Erkan), İstanbul 1996.
- MERRIAM, Charles E., “*James Bryce (1838-1922)*”, **American Bar Association Journal VIII/2**, Chicago 1922, s.87-89.
- MES'UDİ, **Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (Yay. D. A. Batur), İstanbul 2004.
- MUHAMMED B. AHMED EL-MUKADDESİ, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim)**, (Yay. D. A. Batur), İstanbul 2015.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “*Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu*”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi III/2**, Ordu 2018, s.15-49.
- OKAY, Fadime, **Schiltberger'in Hatıratı (Çevirisi ve Kritiği)**, Afyonkarahisar 2009, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- OPÇİN, Emine, **İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi**, Gaziantep 2015, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Arran*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.394-395.
- ÖZER, Salih, “*İlk Dönem Müslüman Coğrafyacılar da Dini Referans (Ayet-Hadis) Kullanımı Irak Ekolünden: İbn Hurdazbih (ö. 300)- Ya'kubî (ö. 292)-İbnu'l-Fakih (ö. III-IV) Belh Ekolünden: İstahrî (ö. 340)- İbn Havkal (ö. H .4.asır)- el-Makdisî (ö. 390) Örnekleri*”, **İslami Araştırmalar XXXII/1**, Ankara 2021, s.165-189.
- ÖZEY, Ramazan, **Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası**, Ankara 2017.

- ÖZGÜL, Oktay, Nezahat CEYLAN, “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi IV/13**, Sakarya 2017, s.24-62.
- ÖZTÜRK, Bülent “Seyahatnamelerde ve Modern Literatürde Tios/Tieion ve Teritoryumu”, **Mediterranean Journal of Humanities II/1**, Antalya 2012, 161-176.
- ÖZTÜRK, Ali Osman, “Johannes Schiltberger’in “Türkler ve Tatarlar Arasında 81394-1427)” Adlı Eserinde Adetler ve İnanmalar”, **Folklor/Edebiyat Dergisi S.9**, Ankara 1997, s.51-62.
- PALABIYIK, M. Hanefi, “Klasik İslam Coğrafyacılara Göre Erzurum”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi S.18**, Erzurum 2007, s.127-162.
- PARROT, Friedrich, **Reise zum Ararat**, Berlin 1834.
- PIEMONTESE, A. M., “Alessandri”, **Encyclopaedia Iranica I/8**, New York 1992, s.825.
- POTOCKI, Jan, **Zaragoza’da Bulunmuş El Yazması**, (Yay. M. Ece), İstanbul 1992.
- ROCKHILL, William Woodville, **The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-55**, London 1900.
- RUY GONZOLES de CLAVIJO, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, (Yay. Ö. R. Doğrul, K. Durak), İstanbul 1993.
- SAPMAZ, Ahmet, **Rusya’nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye’ye Etkileri**, Ankara 2007.
- SCHILTBERGER, Johannes, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427); Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427**, (Yay. T. Akpınar), İstanbul 1995.
- SERTKAYA, Sema **15. Yüzyıl İtalyan Seyyahlarının Gözüyle İran**, Ankara 2019, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SEVER, Erol, **İslamın Kaynakları I; Çoktanrıcılık Hristiyanlık ve Kâbe**, İstanbul 2014.
- SEZGİN, Fuat, **İslam’da Bilim ve Teknik I**, (Yay. H. Kaplan A. Aliy), Ankara 2015.
- SİPAHİOĞLU, Abdülvahid Yakup, **İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri**, İstanbul 2021.

- SPENCER, Edmund, **Travels in Circassia, Krim Tartary Including a Steam Voyage Down the Danube from Vienna to Constantinople and Round the Black Sea, in 1836 I-II**, London 1837.
- SPENCER, Edmund, **Travels in the Western Caucasus, Including a Tour Through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836 I-II**, London 1838.
- SPENCER, Edmund, **Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan**, (Yay. D. Cenkçiler), Ankara 2014.
- SPURR, Harry A., **The Life and Writings of Alexandre Dumas (1802-1870)**, New York 1902.
- STRECK, M., “*Berzend*”, **İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1993, s.566-567.
- ŞAHİN, Cemile, **XIII. Yüzyıldan Günümüze Eskişehir Yöresinde Tatarlar**, Ankara 2011, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “*Angiolello, Giovanni Maria*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.196-197.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “*Marco Polo*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXVIII**, Ankara 2003, s.41-43.
- ŞAMİYEVA, Hayat “*El-İstahri’nin Kitabü’l-Mesalik ve’l-Memalik Adlı Çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları*”, **Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi I/1**, s.25-31.
- ŞEŞEN, Ramazan, “*İbn Havkal*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XX**, İstanbul 1999, s.34-35.
- ŞEŞEN, Ramazan, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985.
- ŞEŞEN, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998.
- TAŞKAYA, Arzu B., “*Jean Baptiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Hazırlayan: Ali Berktaş, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınları, İstanbul, 2010, 343 s.*” **Tarih İncelemeleri Dergisi XXVI/2**, İzmir 2011, s.639-641.
- TAVERNIER, J. B., **17. Asır Ortalarında Osmanlı Üzerinden İran’a Seyahat**, (Yay. E. Gültekin), İstanbul 2019.
- TAVKUL, Ufuk, “*Kafkasya’da Konuşulan Türk Lehçeleri*”, **Kırım Dergisi XV/57**, Ankara 2006, s.38-49.

- TAVKUL, Ufuk, **Kafkasya Gerçeği**, İstanbul 2009.
- TELFER, John Buchan, **The Crimea and Transcaucasia; Being the Narrative of a Journey in the Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeritia, Swanetty, and Mingrelia, and in the Tauric Range I-II**, London 1876.
- TEZCAN, Nuran, “*Seyahatname*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVII**, İstanbul 2009, s.16-19.
- TOGAN, Zeki Velidi, “*Allan*”, **İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1993, s.376-378.
- TOGAN, Zeki Velidi, “*Azerbaycan*”, **İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1993, s.91-118.
- TOGAN, Zeki Velidi, “*İbn A’Semülküfi*”, **İslam Ansiklopedisi V/2**, İstanbul 1993, s.702.
- TOGAN, Zeki Velidi, “*İbn Al-Fakih’in Türklere Ait Haberleri*”, **Belleten XII/45**, Ankara 1948, s.11-16.
- TOGAN, Zeki Velidi, “*İbn Fadlân*”, **İslam Ansiklopedisi V/2**, İstanbul 1993, s.730-732.
- TOGAN, Zeki Velidi, “*İbnülfakih*”, **İslam Ansiklopedisi V/2**, İstanbul 1993, s.853.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihi’ne Giriş**, İstanbul 1981.
- TOLMACHEVA, Marina, “*Makdisi; Muhammed b. Ahmed*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXVII**, Ankara 2003, s.431-432.
- TOLMECHEVA, Marina, “*İstahri*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXIII**, İstanbul 2001, s.203-205.
- TOMAR, Cengiz, “*İbnü’l Fakih*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXI**, İstanbul 2000, s.38-39.
- TOPRAK, M. Faruk, “*Yakut El Hamevi’nin Mu’cemu’l Buldan Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış*”, **Sosyal Bilimler Ekev Akademi Dergisi VIII/21**, Erzurum 2004, s.173-181.
- TORNAU, Feodor Feodoroviç, **Bir Rus Subayın Kafkasya Anıları**, (Yay. K. Vurdem), Ankara 1999.
- TOURNEFORT, Joseph de, **Tournefort Seyahatnamesi**, (Yay. A. Berktaş-T. Tunçdoğan), İstanbul 2013.
- TOURNEFORT, Joseph de, **Tournefort Seyahatnamesi**, (Yay. S. Yerasimos), İstanbul 2005.

- TÜREL, Tunç, “*Ammianus Marcellinus, Priscus ve Iordanes’de Attilâ ve Hun Tasvirleri*”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.23, Ankara 2015, s.325-345.
- ULUDAĞ, Süleyman, “*Müridizm*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXII**, İstanbul 2005, s.51-53.
- UYAR, Mehmet, “*Dağıstan Tarihinin Türk Tarihi ile İlişkisi ve Dağıstan’ın Türkiye İçin Önemi*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi CXIX/234**, s.217-234.
- UYGUR, Erdoğan, “*Fransız Seyyahların Gözüyle Kafkasya*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi LVII/2**, Ankara 2017, s.854-884.
- UYGUR, Erdoğan, “*Jean Potocki ve Kafkasya Seyahatnamesi*”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi III/2**, Ankara 2006, s.29-37.
- ÜNAL, Levent “*Tarihsel Gerçeklik Işığında Türkiye’nin Transkafkasya Politikası*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi XXVI**, Trabzon 2019, s.555-576.
- ÜSTÜN, Abdullah, “*Bir Müverrihin Entelektüel ve Mesleki Portresinden Kesitler*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi LIII/2**, Ankara 2013, s.295-314.
- WAGNER, Moritz, **Appletons Cyclopedia of American Biography VI**, New York 1889, s.314.
- WAGNER, Moritz, **Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien**, Tübingen 1848.
- WAGNER, Moritz, **The Encyclopedia Americana XXVIII**, New York 1920, s.209.
- WAGNER, Moritz, **Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus I-II-III**, London 1856.
- WARNER, Charles Dudley, “*Ditson George Leighton*”, **Library of The World’s Best Literature-Ancient and Modern XXIX**, New York 1898, s.146.
- WILHELM von RUBRUCK, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, (Yay. E. Ayan), İstanbul 2001.
- WOLLEY, Clive Phillipps, **Big Game Shooting II**, London 1894.
- WOLLEY, Clive Phillipps, **Sports in Crimea and Caucasus**, London 1881.
- XAVIER, Hommaire de Hell, **Steppes of Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus**, London 1858.

XAVIER, Hommaire De Hell, **Travels in The Steppes of The Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus, Chapman and Hall**, London 1847.

YA'KUBÎ, **Ülkeler Kitabı**, (Yay. M. Ağarı), İstanbul 2002.

YILDIRIM, Ercüment, “*Ctesias’ın Anlatımlarında Ninus (Nemrut)*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi XXX/2**, İzmir 2015, s.573-590.

ZILLİOĞLU EVLİYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi I-II**, (Yay. T. Temelkuran, N. Aktaş, M. Çevik), İstanbul 1986, s.480.

Ek 1. Elbruz Dağı¹

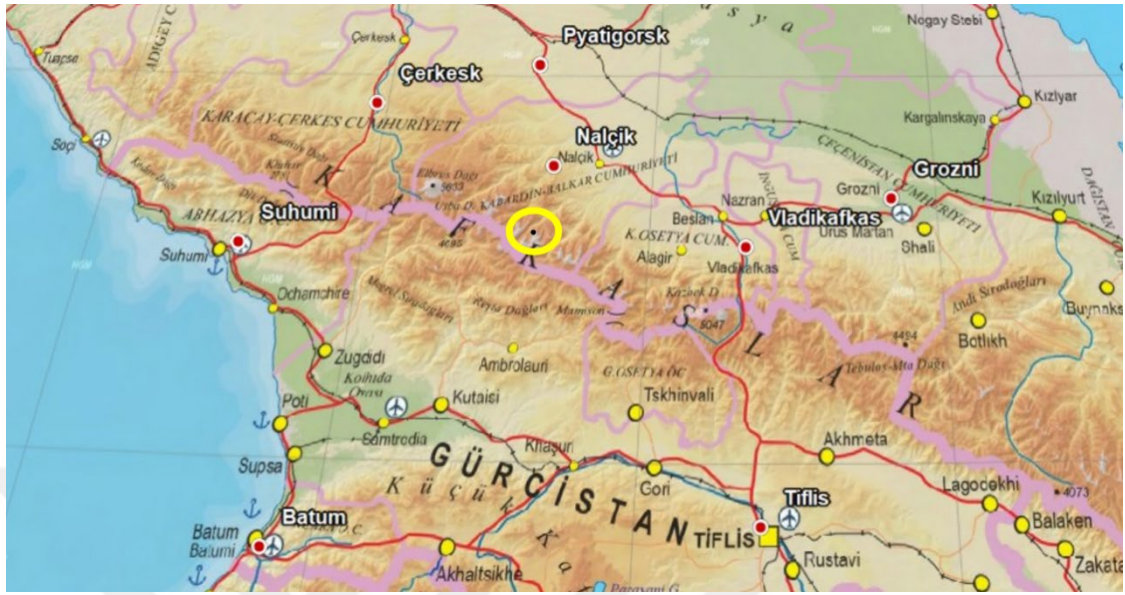

Ek 2. Kazbek Dağı²

* Ek olarak kullanılan tüm haritalar, T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Harita Genel Müdürlüğü'nün erişime açık HGM Küre (Bkz., <https://kure.harita.gov.tr/>) ve HGM Atlas (Bkz., <https://atlas.harita.gov.tr/>) uygulamalarından alınmıştır.

¹<https://atlas.harita.gov.tr/#5.35/43.068/44.044>, 07/08/2022, 10.00.

²<https://atlas.harita.gov.tr/#6.35/41.945/45.568>, 07/08/2022, 10.10.

Ek 3. Koshtantau Dağı³

Ek 4. Adai-Khokh Dağı⁴

³<https://atlas.harita.gov.tr/#6.88/42.652/44.46>, 07/08/2022, 10.20.

⁴<https://atlas.harita.gov.tr/#6.44/42.31/45.555>, 07/08/2022, 10.25.

Ek 5. Ağrı Dağı⁵

Ek 6. Kafkasya'nın Önemli Dağları⁶

⁵<https://atlas.harita.gov.tr/#6.44/39.761/44.266>, 07/08/2022, 10.30.

⁶<https://atlas.harita.gov.tr/#5.63/41.942/45.099>, 07/08/2022, 10.40.

Ek 7. Novorossiysk – Kutaisi Sahil Yolu⁷

Ek 8. Daryal Geçidi⁸

⁷<https://atlas.harita.gov.tr/#5.99/43.729/42.147>, 07/08/2022, 10.53.

⁸<https://atlas.harita.gov.tr/#5.99/42.966/45.365>, 07/08/2022, 11.00.

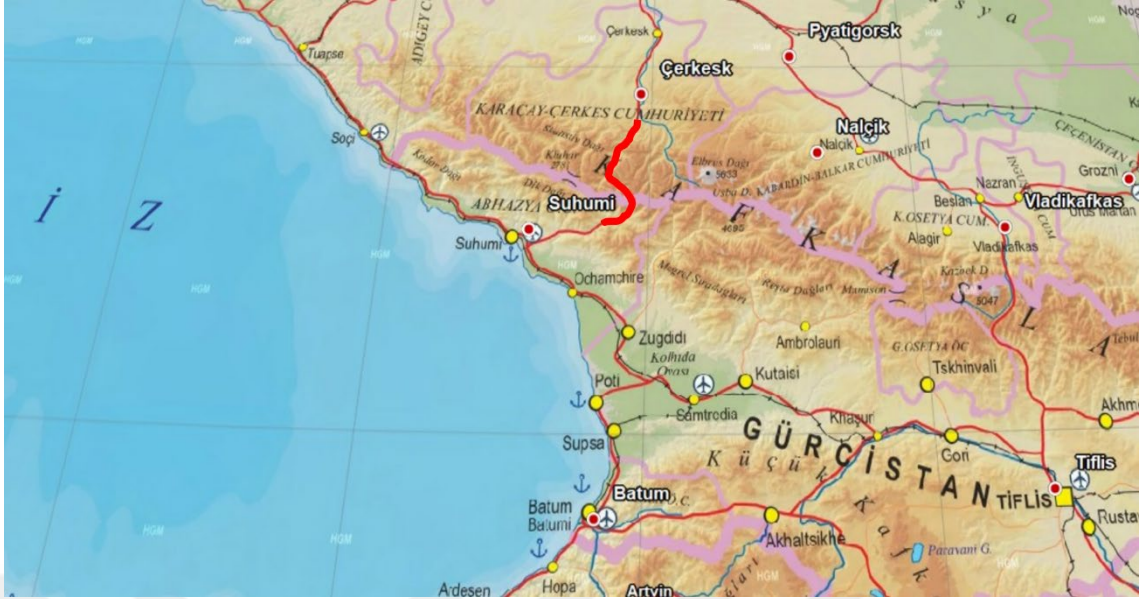
Ek 9. Derbent Geçidi⁹

Ek 10. Mamison Geçidi¹⁰

⁹<https://atlas.harita.gov.tr/#6.74/41.724/48.552>, 07/08/2022, 11.10.

¹⁰<https://atlas.harita.gov.tr/#6.74/43.123/43.469>, 07/08/2022, 11.15.

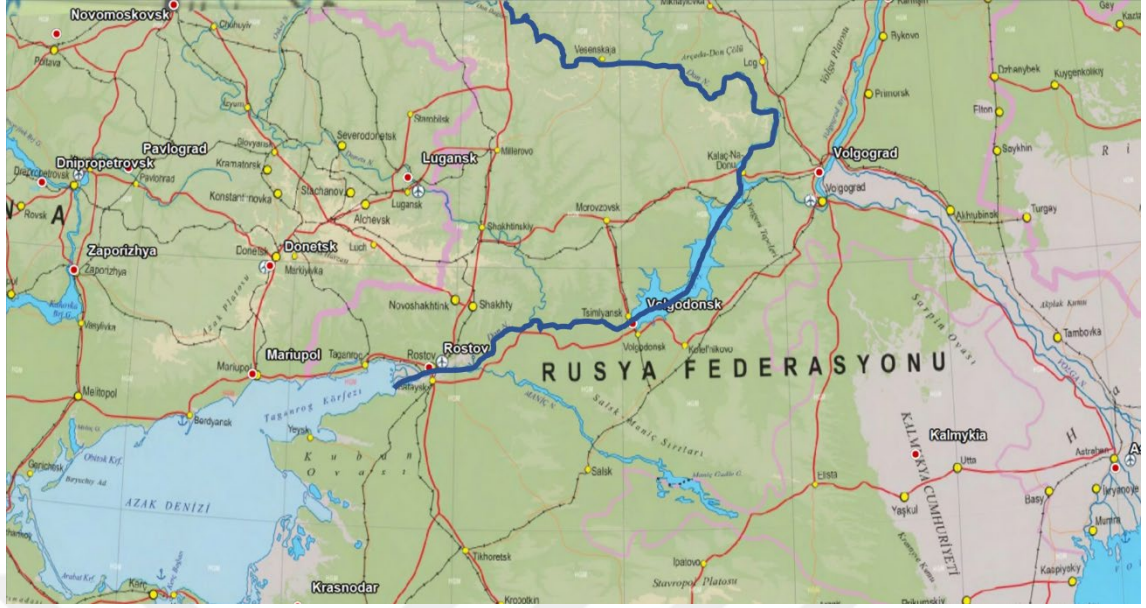
Ek 11. Kluhhor Geçidi¹¹

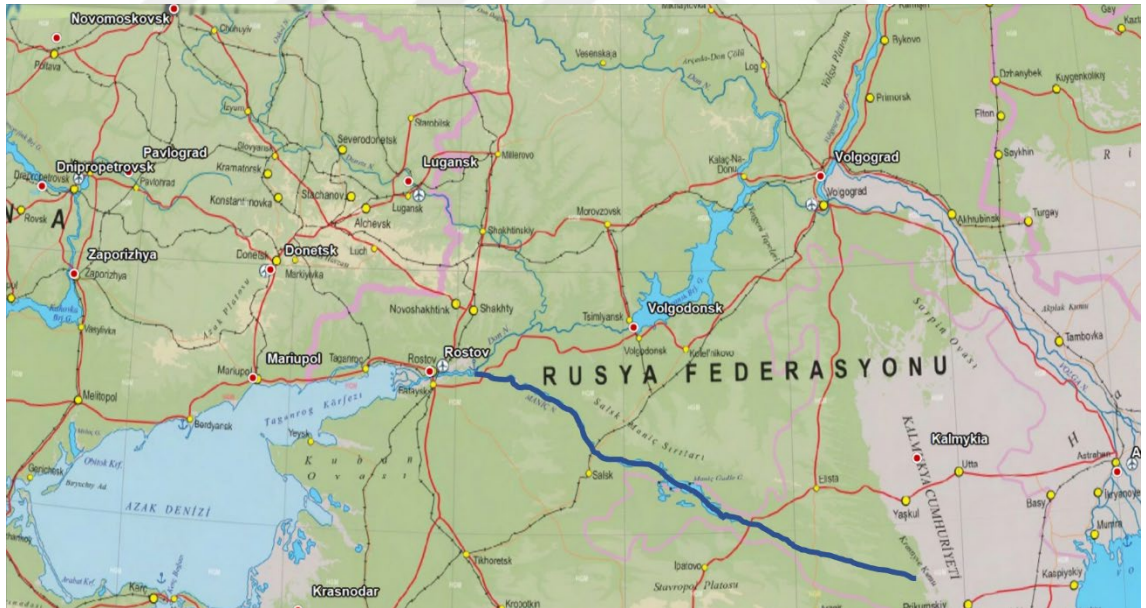
Ek12. Novorossiysk-Kutaisi Sahil Yolu ve Kafkasyanın Önemli Geçitleri¹²

¹¹ <https://atlas.harita.gov.tr/#6.74/43.368/42.644>, 07/08/2022, 11.20.

¹² <https://atlas.harita.gov.tr/#5.8/43.126/44.014>, 07/08/2022, 11.25.

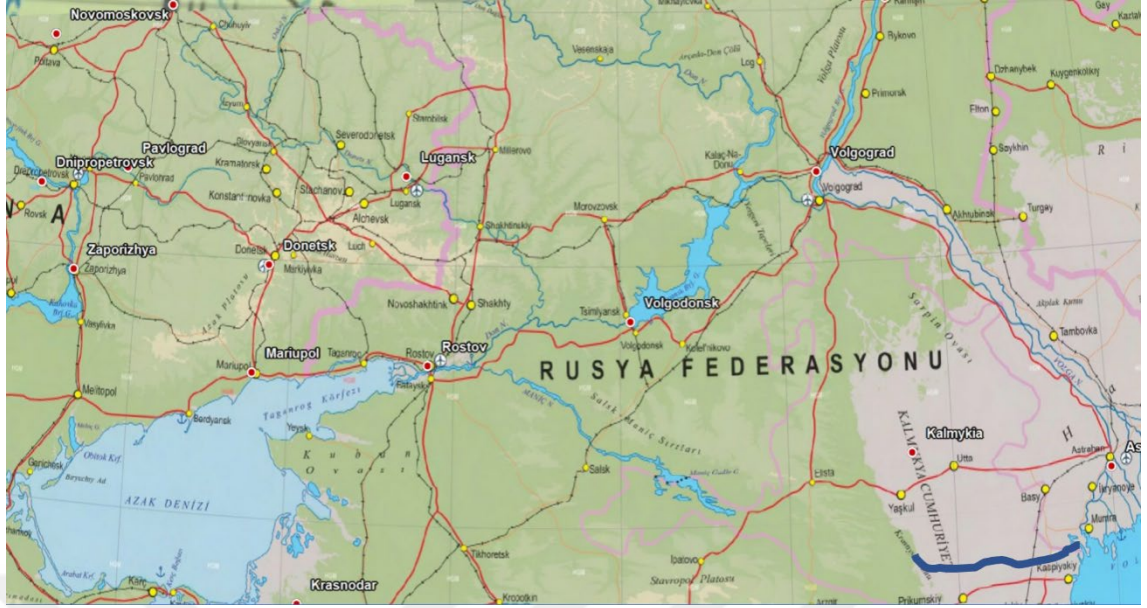
Ek 13. Don Nehri¹³

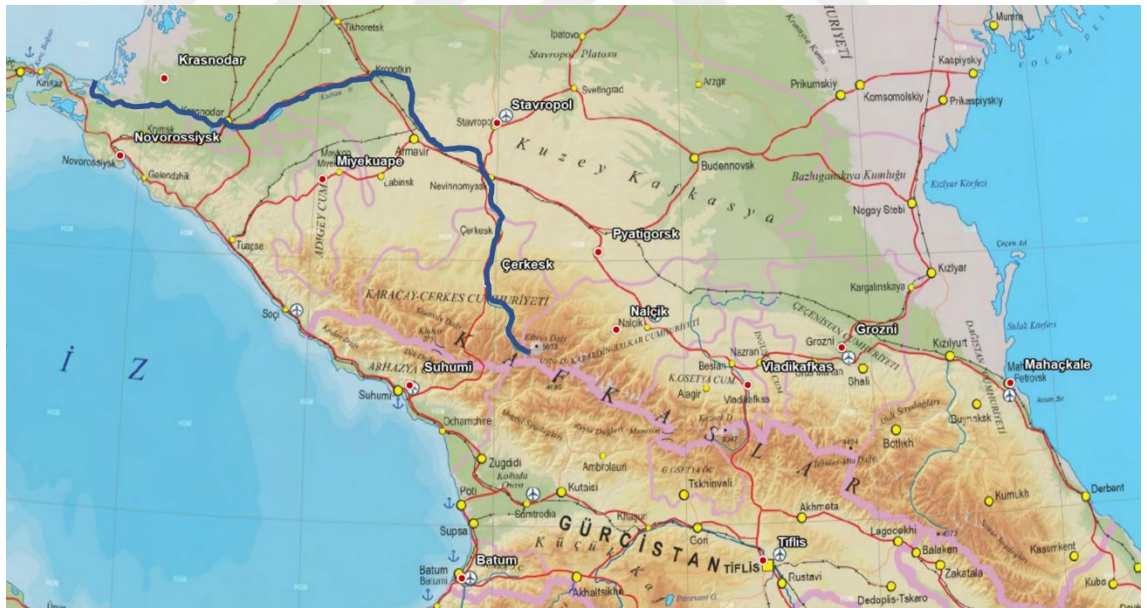
Ek 14. Maniç Nehri¹⁴

¹³ <https://atlas.harita.gov.tr/#4.67/51.75/43.01>, 07/08/2022, 11.30.

¹⁴ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.05/47.86/43.22>, 07/08/2022, 11.35.

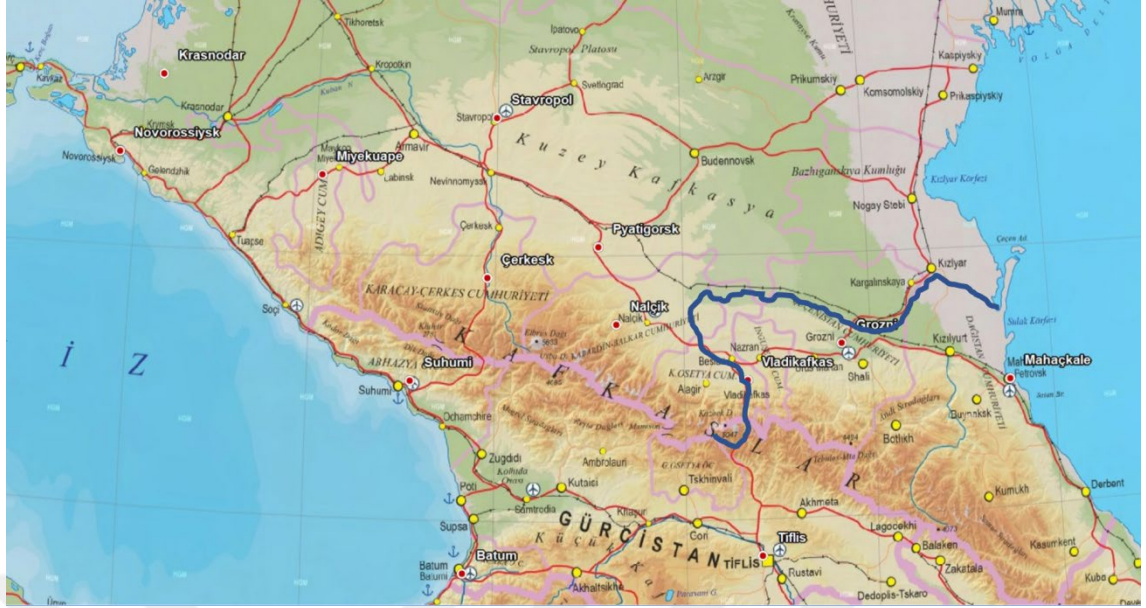
Ek 15. Kuma Nehri¹⁵

Ek 16. Kuban Nehri¹⁶

¹⁵ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.58/45.409/44.581>, 07/08/2022, 11.40.

¹⁶ <https://atlas.harita.gov.tr/#6.11/44.221/42.344>, 07/08/2022, 11.45.

Ek 17. Terek Nehri¹⁷

Ek 18. Çoruh Nehri¹⁸

¹⁷ <https://atlas.harita.gov.tr/#6.11/44.163/44.275>, 07/08/2022, 11.50.

¹⁸ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.95/40.446/39.497>, 07/08/2022, 11.56.

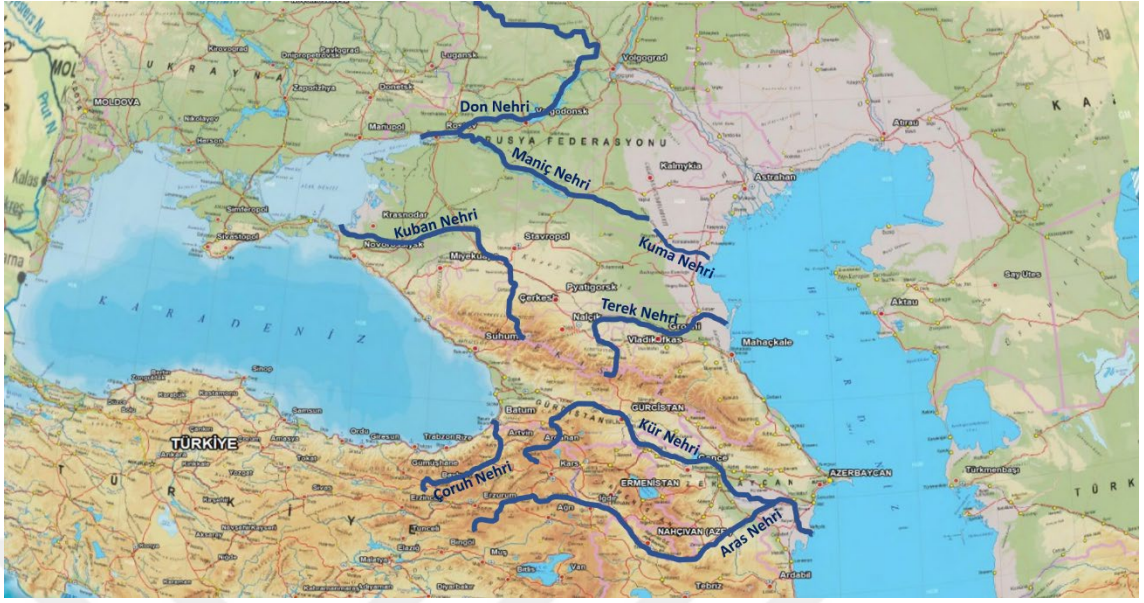
Ek 19. Kür Nehri¹⁹

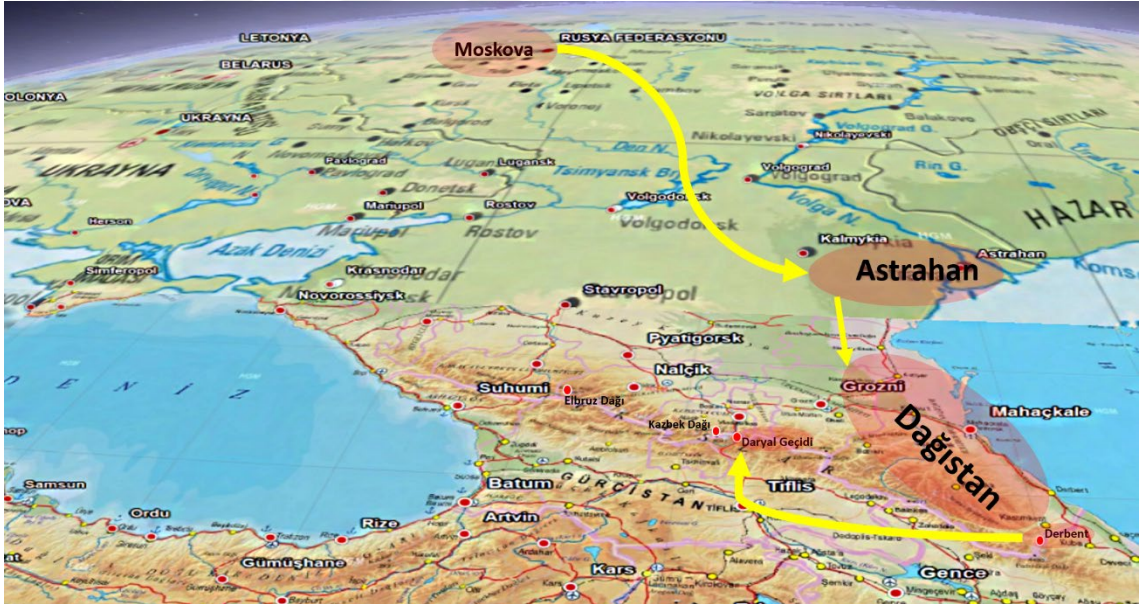
Ek 20. Aras Nehri²⁰

¹⁹<https://atlas.harita.gov.tr/#5.77/40.037/44.169>, 07/08/2022, 12.01.

²⁰<https://atlas.harita.gov.tr/#5.61/39.45/42.817>, 07/08/2022, 12.05.

Ek 21.Kafkasya'nın Nehirleri²¹

Ek 22. Jean Potocki'nin Kafkasya'daki Seyahat Rotası²²

²¹ <https://atlas.harita.gov.tr/#4.58/44.29/45.3>, 07/08/2022, 12.10.

²² <https://atlas.harita.gov.tr/#4.58/47.63/45.6>, 07/08/2022, 12.13.

Ek 23. Julius von Klaproth'un Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı²³

Ek 24. Freygang Çifti'nin Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı²⁴

²³ <https://atlas.harita.gov.tr/#3.62/48.92/48.96>, 7/08/2022, 12.20.

²⁴ <https://atlas.harita.gov.tr/#4.25/47.54/46.58>, 7/08/2022, 12.30.

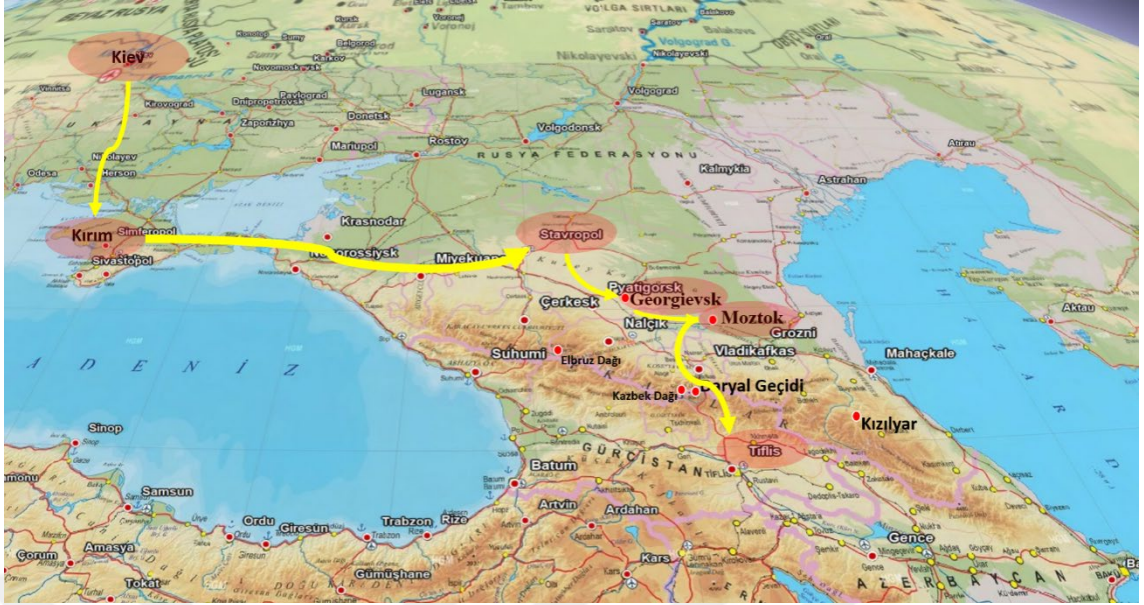
Ek 25. Şövalye Taitbout D'marigny'in Kafkasya Seyahatî²⁵

Ek 26. Ebenezer Henderson'un Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı²⁶

²⁵ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.5/43.756/41.394>, 7/08/2022, 12.40.

²⁶ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.06/45.52/39.95>, 7/08/2022, 12.50.

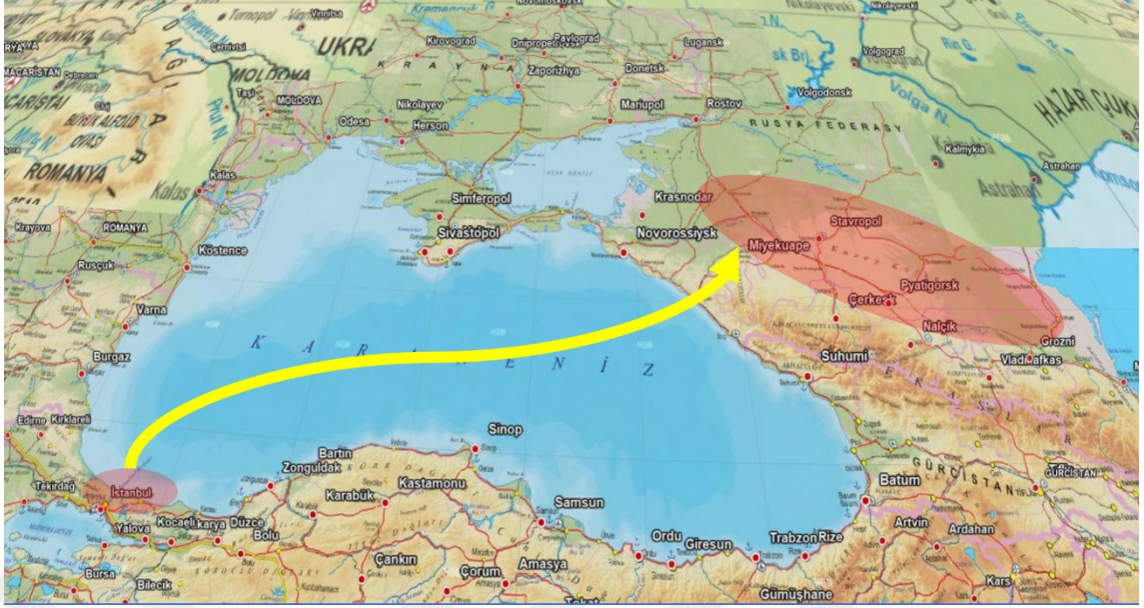
Ek 27. Robert Lyall'ın Seyahat Güzergâhı²⁷

Ek 28. Feodor Feodoroviç Tornau'nun Seyahat Ettiği Bölgeler²⁸

²⁷ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.06/46.01/40.54>, 7/08/2022, 13.00.

²⁸ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.43/44.269/42.166>, 7/08/2022, 13.10.

Ek 29. James S. Bell'in Kafkasya Seyahati²⁹

Ek 30. Karl Heinrich Emil Koch'un Seyahati Sırasında Ziyaret Ettiği Yerler³⁰

²⁹<https://atlas.harita.gov.tr/#5.43/43.766/36.864>, 7/08/2022, 13.15.

³⁰<https://atlas.harita.gov.tr/#5.81/43.591/42.083>, 7/08/2022, 13.24.

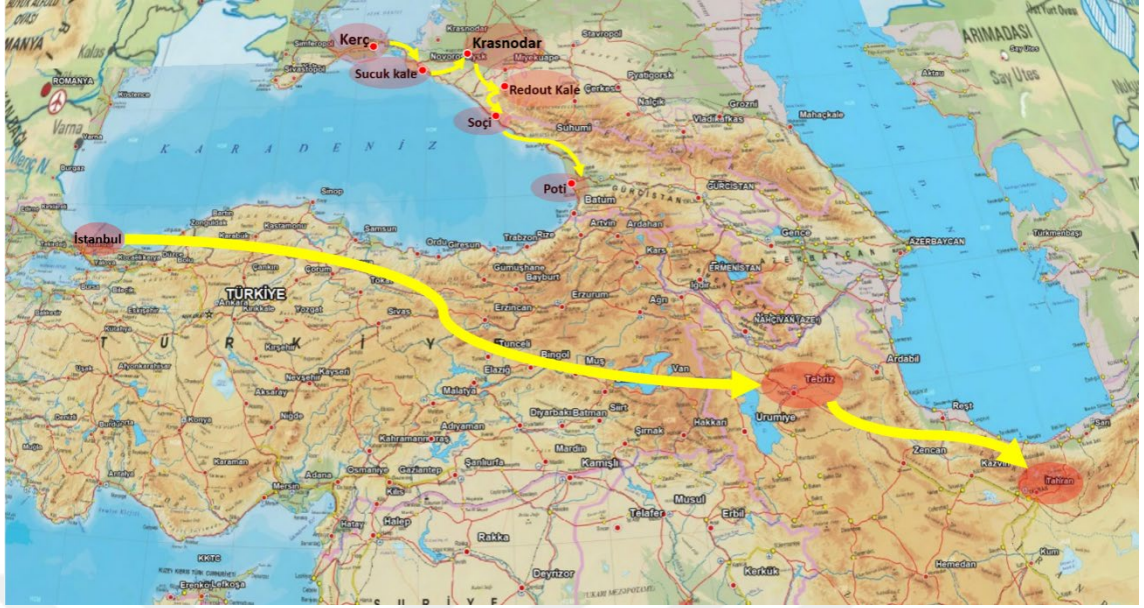
Ek 31. George L. Ditson'un Kafkasya'da Seyahat Ettiği Yerler³¹

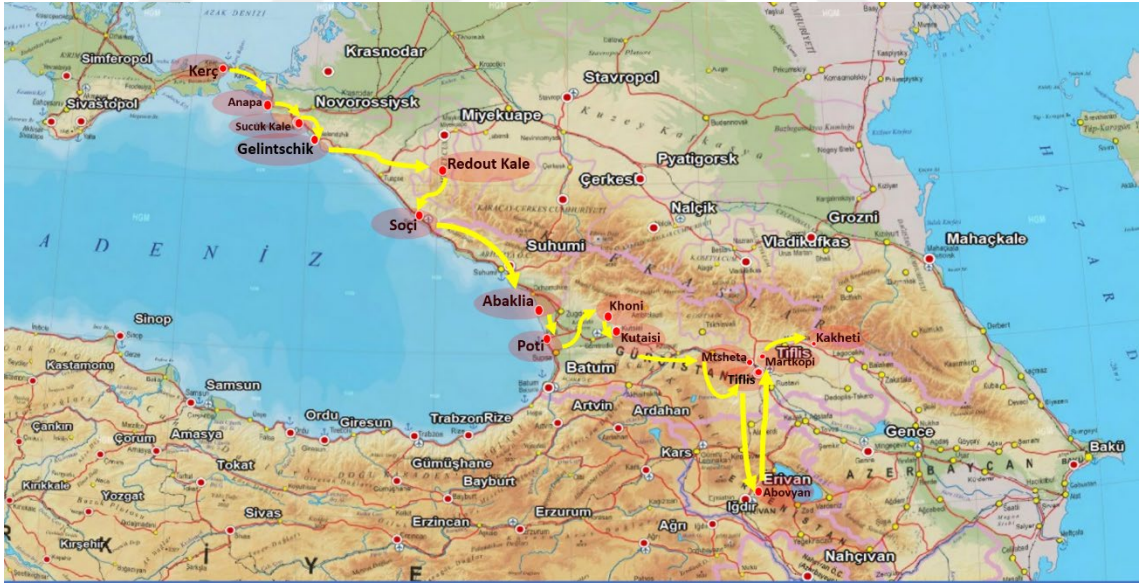
Ek 32. Dr. M. Wagner'in Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı ve Anlattığı Yerler³²

³¹ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.81/42.96/42.159>, 7/08/2022, 13.35.

³² <https://atlas.harita.gov.tr/#5.81/42.96/42.159>, 7/08/2022, 13.39.

Ek 33. Leonti Yakovleviç Lyulye'nin Seyahat Güzergâhı³³

Ek 34. Baron von Haxthausen'in Seyahat Güzergâhı³⁴

³³ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.09/41.52/39.46>, 7/08/2022, 13.45.

³⁴ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.27/42.905/44.158>, 7/08/2022, 13.52.

Ek 35. Alexandre Dumas'ın Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı³⁵

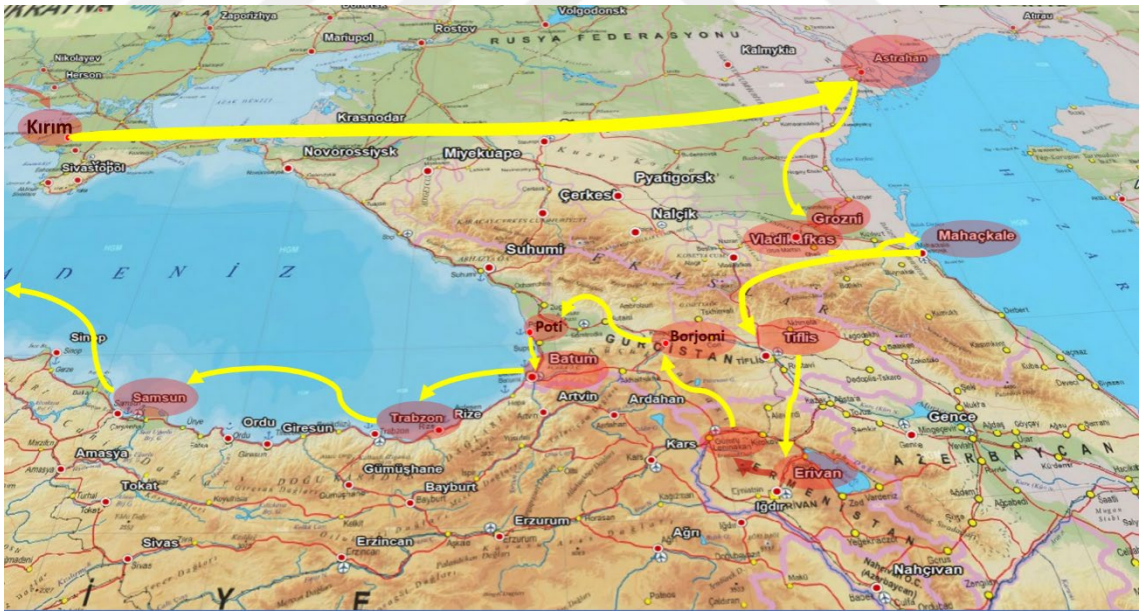
Ek 36. Douglas William Freshfield'in "Travels in the Central Caucasus and Bashan" Adlı Eserindeki Seyahat Güzergâhı³⁶

³⁵ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.27/42.478/44.684>, 7/08/2022, 14.00.

³⁶ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.06/41.98/44.35>, 7/08/2022, 14.10.

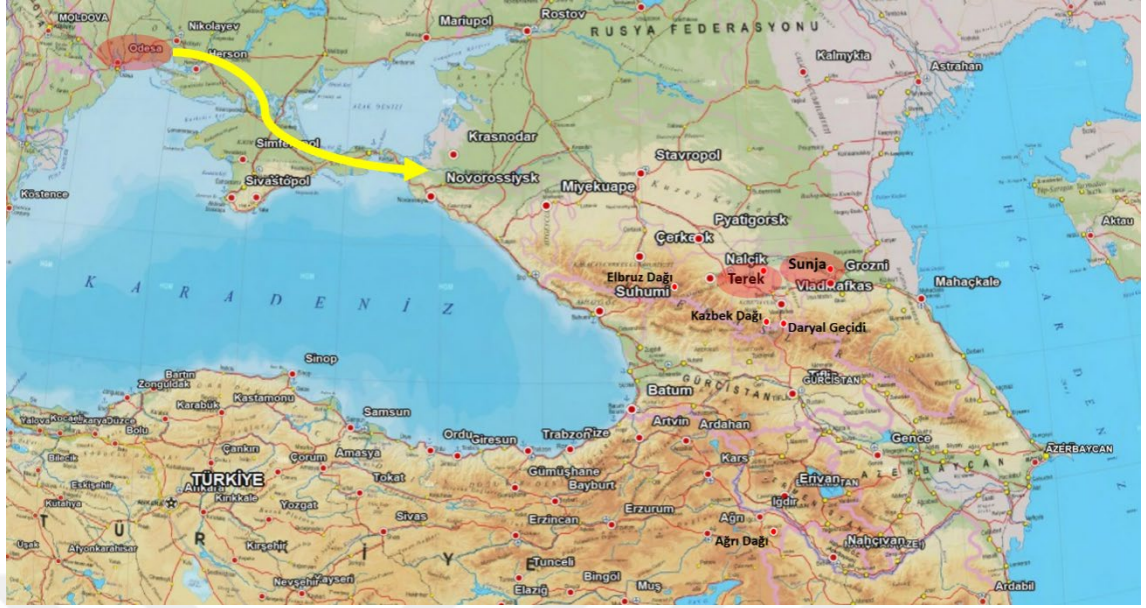
Ek 37. Douglas William Freshfield'in "*The Exploration of the Caucasus I*" Adlı Eserindeki Seyahat Güzergâhı³⁷

Ek 38. Sir Arthur Augustos Thurlow Cunyngame'in Kafkasya Seyahati Güzergâhı³⁸

³⁷ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.41/44.153/43.998>, 7/08/2022, 14.20.

³⁸ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.57/42.907/41.611>, 7/08/2022, 14.30.

Ek 39. Jules Joseph Leclercq'in Kafkasya Seyahatinde Anlattığı Yerler³⁹

Ek 40. John Buchan Telfer'in "The Crimea and Transcaucasia I" Adlı Eserindeki Seyahat Güzergâhı⁴⁰

³⁹<https://atlas.harita.gov.tr/#5.38/43.551/38.626>, 7/08/2022, 14.38.

⁴⁰<https://atlas.harita.gov.tr/#5.38/42.751/42.981>, 7/08/2022, 14.45.

Ek 41. John Buchan Telfer'in "*The Crimea and Transcaucasia II*" Adlı Eserindeki Seyahat Güzergâhı⁴¹

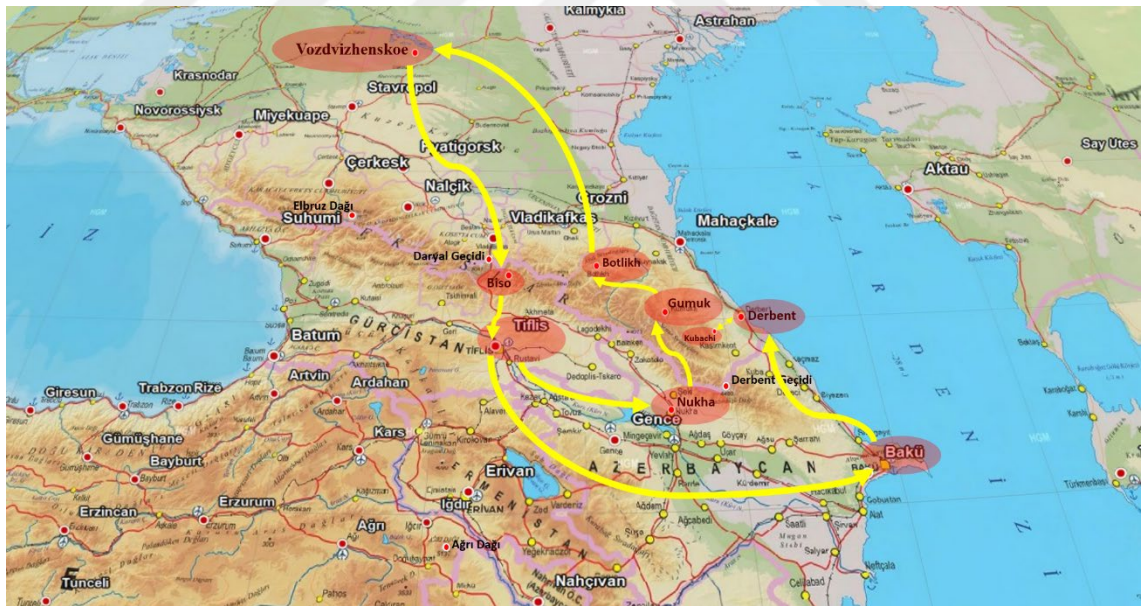
Ek 42. Clive Phillipps Wolley'in Kafkasya'daki Seyahat Güzergâhı⁴²

⁴¹ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.38/43.023/43.554>, 7/08/2022, 14.50.

⁴² <https://atlas.harita.gov.tr/#5.38/43.367/42.526>, 7/08/2022, 15.06.

Ek 43. Vikont James Bryce'in Kafkasya Seyahati Güzergâhı⁴³

Ek 44. Hon John Abercromby'nin Kafkasya Seyahati Güzergâhı⁴⁴

⁴³ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.19/42.823/44.108>, 7/08/2022, 15.12.

⁴⁴ <https://atlas.harita.gov.tr/#5.37/44.16/45.203>, 7/08/2022, 15.20.

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:31/08/2022

Tez Başlığı : **KAFKASYA HAKKINDA BİLGİ VEREN SEYYAHLAR ve SEYAHATNAMELERİ**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 73 sayfalık kısmına ilişkin, 11/08/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- ☒ Kaynakça hariç
- 3- ☒ Alıntılar hariç/dâhil
- 4- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

31.08.2022

Adı Soyadı: SELVİ GÖKÇİN VURAL
Öğrenci No: 18200500003
Anabilim Dalı: TARİH
Programı: GENEL TÜRK TARİHİ
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Dr. Öğr. Üyesi Göknil ARDA

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 31/08/2022

Tez Başlığı: **KAFKASYA HAKKINDA BİLGİ VEREN SEYYAHLAR ve SEYAHATNAMELERİ**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

31.08.2022

Adı Soyadı: SELVİ GÖKÇİN VURAL
Öğrenci No: 18200500003
Anabilim Dalı: TARİH
Programı: GENEL TÜRK TARİHİ
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Dr. Öğr. Üyesi Göknil ARDA

Detaylı Bilgi: <https://www.ardahan.edu.tr/birim.aspx?id=1002003>

Telefon: 0-4782117522

Faks: 0-4782117523

E-posta: sbe@ardahan.edu.tr

İNDEKS

A

- Abas*, 81
Abaza, 50, 55, 69, 86
Abazya, 62
Abbasi, 31, 33
Abbasiler, 23, 29
Abdullah, 22, 23, 25, 31, 33, 100
Abdullah b. Mes'ûd, 31
Abhaz, 76
Abhazlar, 67, 69, 76
Abkhasiya Tenhaliğı, 73
Abu'l-Kasım Muhammed el- Bağdadi, 28
Acabiü'l- Mahlukat, 34
Adai-Khokh, 17, 103
AdaiKhokh Grubu, 72
Afganistan, 28
Afrika, 28, 38, 64, 74
Agathangelos, 15
Agostino, 47
Ağayev, 27
Ağrı, 6, 17, 42, 49, 66, 71, 75, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 104
Ağrı Dağı, 6, 17, 42, 49, 66, 71, 75, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 104
Ahmed b. Yahya, 23
Ahmed et Tusi, 34
Ahmet Cevdet Paşa, 16
Ahsenü't-Tekasim, 25
Ahura (Arguri), 82
aile gelenekleri, 59
Aiskhylos, 16
Akhti, 80
Akhtiar, 60
Akkoyunlu, 45, 46, 47
Akmescit, 60
Alan, 22, 28, 32, 39, 40, 83
Alanlar, 28, 32, 39, 40, 55, 76
Alban, 21, 22, 94
Alban Salnamesi, 21, 94
Alban Tarihi, 21, 22, 94
Albanya, 21, 90
Aleksandr, 80
Alexander Dumas, 16, 70
Alexandre Dumas, 69, 70, 98, 119
Alexandria, 55
Alexandropol, 73
Alma Blakeman Jones, 70
Alman, 6, 16, 17, 55, 64, 65, 66, 69, 79, 81, 82, 85, 86, 87, 95
Alman kolonisi, 79
Almanlar, 79
Almanya, 47, 64, 65, 80
Almış Han, 33
Altkirch, 67
Alupka, 60
Amasra, 42
Ambrogio Contarini, 47, 84
Amerika Birleşik Devletleri, 78
Amerika Kıtası, 74
Ammianus Marcellinus, 22, 100
Amsterdam, 52
ana kaynak, 5, 19, 32, 47
Anabasis, 15
Anadolu, 17, 22, 25, 30, 31, 40, 41, 43, 46, 51, 64, 65, 90, 95, 97
Ananuri Kalesi, 58
Anapa, 50, 59, 65, 69
Anı, 75
Arack Tepeleri, 57
Aragwi, 57, 58
Aralık, 63, 75
Arap, 5, 15, 24, 25, 30, 31, 83
Araplar, 23, 24, 32, 84
Ararat, 8, 65, 72, 78, 79, 80, 81, 82, 91, 93, 97, 100
Aras, 6, 16, 17, 24, 28, 31, 36, 40, 71, 75, 82, 83, 111
Aras Vadisi, 71, 82
Arnavutluk, 47
Arran, 24, 27, 28, 30, 31, 32, 83, 96
Arrian, 76
Arşimandrit, 82
Arthur Fonvill, 71
Âşârü'l-bilâd ve aḥbârü'l- 'ibâd, 32
Asemü'l Fakih, 35
Assinteh Geçidi, 57
Aşurbeyli, 27
ateş evi, 30
Attila, 22
Avar, 80
Avarlar, 32
Avrupa Hunları, 22, 23, 88
Avrupalı, 5, 16, 34, 38, 40, 52, 74, 87, 89, 95

Ayaş, 41
 Azak, 17, 32, 40, 46, 50, 56, 84, 91
 Azerbaycan, 17, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30,
 31, 32, 36, 54, 74, 83, 95, 99
 Azercüşnes, 30
 Aziz Yakup Efsanesi, 82

B

Babü'l- Ebvab, 26, 27, 83
 Bâbülebvâb, 22
 Baden, 80
 Bagrathlılar, 76
 Bağdadi, 37
 Bağdat, 24, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 37
 Bahçesaray, 60
 Baidari vadisi, 60
 Bais, 24
 Baksan Geçitleri, 73
 Baku, 80
 Bakû, 70
 Bakü, 26, 74
 Balaklava, 60
 Balkar, 55, 72, 86
 Baltaş, 57
 Baltık madalyası, 75
 Barbaros, 22
 Barletta, 45
 Barovsk, 60
 Bartın, 42
 Baserabya, 60
 Bassiani, 56
 Başgirt, 32
 Başkurtlar, 32, 40, 84
 Batı, 28, 65, 70
 Batıl İnançlar, 69
 Batlamyus, 56
 Batum, 65, 67, 73, 79
 Bayazıt Paşası, 82
 Behaghel, 81
 Belasecan, 23
 Belazuri, 23, 24, 83, 92
 Belçika, 40, 74
 Belçika Kraliyet Coğrafya Araştırmaları
 Topluluğu, 74
 Belfast, 78
 Belh, 25, 26, 30, 88, 93, 96
 Belh Coğrafya Okulu, 25, 26
 Belhi, 25
 Berde, 22, 24, 96
 Berdea, 29

Beride, 24
 Berlin, 54, 64, 65, 81, 97
 Bervan, 26
 Berza, 24, 27, 83, 90
 Berze, 24, 31
 Berzend, 24, 26, 29, 98
 Beşdağ, 56
 Beşeri Coğrafya, 25
 Beştau, 56
 Bethleemi Mağaraları, 57
 Beytü'l- Mukaddes, 25
 Bezingi, 72
 Birûni, 32
 Biso, 80
 Bizans, 22, 42
 Blake, 35
 Boğdan, 47
 Borjomi, 73
 Bosna, 47
 botanik, 76
 Botanik Bahçesi, 55
 Botlikh, 80
 bölgesel güç, 74
 Brockelmann, 24, 32, 36
 Budapeşte, 35
 Buğrac, 32
 Buhara, 33, 36, 41, 74, 95
 Bulgar, 18, 32, 33, 35, 39, 41, 60
 Bulgarlar, 32, 34, 60
 Bustas, 32
 Buz Çölü, 39
 Buz Yelesi, 16, 56
 Bükreş, 73
 Bünyadov, 21, 27, 94

C

Cafer, 33
 Canard, 35
 Carpini, 5, 7, 38, 39, 40, 84
 Castile ve Leon Kralı, 42
 Caucasus, 7, 8, 16, 54, 55, 58, 60, 62, 64, 65,
 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 88,
 91, 92, 93, 94, 96, 98, 100, 101, 119, 120
 Cebelü'l- Elsan, 15, 84
 cenaze, 59, 76
 Ceyhani, 25, 34, 36
 Charkow, 55
 Cherkask, 60
 Chersonesus harabeleri, 60
 Chochi Dağı, 57

Cibal, 28
 Cingiz, 39
Cis/Cir, 17
 Clavijo, 16, 42, 43, 80, 84, 91
 Clavio, 42, 43
 Clive Phillipps Wolley, 77, 78, 122
 coğrafya, 5, 6, 25, 26, 27, 28, 29, 36, 37, 62, 68, 87
 Contarini, 5, 7, 46, 84, 93
 Count de Sartiges, 68
 Culfa, 48
 Cunynghame, 5, 7, 73, 74, 86, 120
 Cürcan, 25
 Czeglédy, 35

Ç

Çanakkale, 73
 Çar, 67, 70
 Çeçen, 56, 58, 70, 80
 Çegem, 55, 73, 86
 Çerkes, 39, 67, 77
 Çherkesk, 55
 Çiğil, 32
 Çin, 41, 54
 Çinli Hıristiyanlar, 60
 Çoruh, 16, 17, 110
 Çufutkale, 60
 Çuvaş Türkleri, 34

D

Dadian, 76
 dağcı, 15, 71
 Dağıstan, 51, 53, 54, 77, 79, 85, 86, 100
 Dalmaçya, 41
 Danimarka, 59
Darial, 76
Dariela/Dairan, 57
 Daryal, 22, 40, 54, 60, 62, 72, 79, 86, 97, 105
 David Urquhart, 63
 Dede Korkut, 16
Deli Kurtlar, 77
Derbend, 80
Derbendname, 54
 Derbent, 22, 26, 27, 32, 40, 54, 70, 83, 84, 85, 88, 97, 106
 Derviş, 49, 50
 Derviş Muhammed Zilli, 49
 Deylem, 25, 27, 28
 Dicle, 25, 29
 dil bilimci, 53

Diller Dağı, 15, 84
 dini diplomasi, 38
 diplomat, 22, 23, 34, 45, 63
 diplomatik, 40, 63
Dniester, 60
Dniyeper, 60
 Doğa Cemiyeti, 62
 Dominikan, 38
 Don, 16, 17, 40, 41, 46, 55, 60, 108
 Don Nehri, 16, 17, 46, 108
Donez, 55
Donskaya Dağları, 55
Dorpat, 82
 Douglas William Freshfield, 71, 72, 73, 119, 120
 Dr. Koch, 64
 Dr. Paterson, 59
 Dumanisi, 17
 Duvin, 29
 Dük, 45

E

Ebenezer Henderson, 59, 60, 61, 85, 114
 Ebhar, 30
 Ebû Dülef, 32, 35
Ebû Dülef el-Hazrecî, 32
 Ebu Dülef Yenbui, 36
Ebû Hâmid el-Gurnâtî, 32
 Ebubekir, 31
Eçmiadzin, 79
Eçmiyadsin, 82
 Edinburg, 61
 Edmund Spencer, 63, 64, 86, 92
Eflak İncili, 60
 Eğriboz, 47, 85
Ekaterinograd, 67
 Elbruz, 16, 25, 55, 56, 60, 62, 71, 72, 73, 86, 87, 93, 102
el-cezire, 28
 elçi, 15, 38, 39, 42, 45, 46, 47, 48, 84
 elçilik, 22, 38, 42, 46, 84
 el-Ebvab, 26
El-Kitabü'l Hazeri, 37
El-Kitabü'l Hazeri, 84
 elmas ticareti, 49, 52
 Emevi, 31
 endemik, 66
 Enderun, 50
 endüstri, 67
 enerji, 6, 68

Erdebil, 23, 24, 26, 27, 29, 83
 Ereğli, 42
 Erivan, 29, 49, 51, 66, 73, 75, 79, 82, 85, 90
 Ermeni, 21, 23, 28, 39, 48, 51, 54, 55, 58, 60, 66, 67, 69, 75, 79, 81, 83, 86, 95
Ermeniler, 51, 60, 62, 79, 81
 Ermenistan, 17, 24, 25, 26, 30, 32, 36, 51, 65, 66, 75, 79, 82, 83
 Ermeniye, 23, 24, 30
Erran, 28, 83
 Erzincan, 40, 41, 42
 Erzurum, 26, 37, 40, 41, 42, 43, 51, 80, 88, 91, 96, 97, 99
 Eski Yunanca, 59
 etnik yapı, 62
 etnografya, 54
 etnolog, 15, 53, 54
 Ettersburg, 64
 evlilik, 59, 76
 Evliya, 5, 7, 16, 49, 50, 51, 85, 90, 94, 101
 Evliya Çelebi, 5, 7, 16, 50, 51, 85, 90, 94, 101
 Eyyubi, 37

F

Fadlan, 13, 33, 34, 35, 89, 92
 Fars, 5, 23, 36, 41, 58, 75, 76, 92
Farsça, 16, 23, 35, 60
Farslar, 79
 Fatih Sultan Mehmed, 45, 47
 Feodor Tornau, 62
 Fıkıh, 31
Fırat, 29, 40
 Filistin, 30, 60
 Filyos, 42
 Flaman, 40
 Flemenkçe, 59
 Fraehn, 34
 Francesco, 47
Franciscus Skorina, 60
 Frankfurt, 30
 Fransa, 38, 67
 Fransız, 6, 51, 53, 59, 68, 71, 85, 100
 Fransiskan, 38, 40
 Frederika von Freygang, 58
 Friedrich Parrott, 80, 81, 86
 Frye, 35
 Frygang, 58
 Fuat Sezgin, 25, 30, 38
 Fütûhu'l Büldân, 23, 24, 83, 88

G

G. B. Ramusio, 45, 46
 Gagra, 65
 Gedikli, 21, 94
 gelenek, 29, 39, 53, 54, 60, 67, 85, 86
General Bulghakow, 56
 Georg F. Parrott, 80
 George Leighton Ditson, 64, 65
 Georgievsk, 55, 59, 62
Georgiewsk, 55, 56
Gergethi Kilisesi, 57
 gezgin, 32
Gezi Yazıları, 41, 96
 Giovan Battista Ramusio, 48
 Giovanni Maria Angielello, 85
 Giovanni Maria Angiolello, 47
 Girit, 52
 Glaskov, 78
Glück, 60
Golovinsky, 77
Gorenki, 55
Gori, 67, 75, 79
Gotlar, 60
Gökçay, 77
Gökçe Göl, 75, 79
 görenek, 29, 54, 85, 86
 Göttingen, 69
Grek, Konstantin, 39
 Grigoriev, 36
Grigoripol, 57
 Grozny, 74
 Grozni, 86
Gudamakari, 58
Gumuk, 80
Guria, 69, 75
 Gümrü, 64, 66
 Güney Kafkasya, 15, 17, 21, 22, 30, 60, 68, 83, 84
 Gürcistan, 17, 25, 26, 33, 40, 41, 42, 51, 52, 54, 56, 62, 66, 74, 75, 76, 84, 90
Gürcü, 39, 54, 55, 57, 58, 62, 67, 69, 70, 71, 75, 76, 86
 Gürcüler, 29, 62, 65, 75, 79
 Güyük Han, 39

H

Hacı Beşir Ağa, 51
 Haçlı Seferleri, 38
 hafızlık, 50
Hakmehmet, 81

Halacistan, 30
 halk, 75
 Hamburg, 58, 93
Hamevi, 34, 37, 38, 89, 99
 Hamevî, 34, 37
 Hâmid Efendi, 50
Harem, 60
 Harezmi, 31, 33
 Harita, 102
Harkov, 60
 Harun-u Reşid, 31
 hat, 35, 50
Hatlan, 32
 Havkal, 28
 Haxthausen, 69, 86, 118
 Haydar Mirza, 48
 Hazar, 6, 16, 17, 18, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 39, 40, 56, 58, 64, 68, 74, 77, 82, 83, 84
 Hazar havzası, 6, 68
 Hazarlar, 27, 32, 35, 84, 98
Hazarların dili, 60
Heiman, 77
 Heinrich Klaproth, 54
 Hemedan, 29, 30, 90
 Hristiyan, 32, 83
 Hindistan, 25, 49, 52, 59
 Hint, 23, 32, 65
 Hint cevizi, 23
Hityan, 32
 Hollanda, 59, 60
 Hommaire de Hell, Xavier, 67
Homoerectus, 17
 Horasan, 30, 31, 36, 37
 Hout-Rhin, 67
 Hoy, 29
 hukuk, 18, 59, 78, 85
 Hulefa-yı Raşidin, 31
 Hun, 18, 22, 88, 100
Hurricane, 60
Hutluk, 32
Hürkan, 80
Hüzelî, 31
 Hüzeyl, 31

I

I. Ahmed, 50
 I. Alexandr, 53
Iğdır, 42, 80, 84, 91
 II. Bayezid, 47

II. John, 42
 II. Leopond, 74
 III. Henry, 42
Iordanes, 22, 100
 Irak, 26, 27, 28, 29, 30, 88, 96
 ırk bilimciler, 65
 IV. Innocentius, 38
 IV. Ionnis, 45
 IV. Murad, 50

i

İbn al Kıfti, 37
İbn Asem el- Kufî, 31
 İbn Fadlan, 5, 7, 15, 33, 34, 35, 83
 İbn Havkal, 25, 27, 28, 29, 30, 83, 89, 96, 98
İbnü 'd-Delâî, 32
 İbnü'l Fakih, 29, 30, 83, 99
İbnü 'l-Fakih, 30, 38, 93
 İbrahim b. Muhammed, 26
 İdil, 33, 34
 İdil Bulgar Devleti, 33
 İdil Bulgarları, 33, 34
 ikamet, 40
 ilahiyat eğitimi, 38
 İlyas Paşa, 50
 İmam Rıza, 35, 36
 İmam-ı Sultani, 50
İmereti, 69, 82
İncil Topluluğu, 60
 İngiliz, 6, 48, 52, 56, 63, 77, 85
 İngilizce, 21, 35, 48, 54, 63, 66, 67, 70, 94, 139
 İngiltere, 52, 63, 69, 70, 73, 75, 77, 78, 86
 İnguş, 55, 57, 59, 86
İnguşlar, 57, 67
İnkerman, 60
 İran, 17, 22, 30, 31, 34, 36, 41, 46, 47, 49, 51, 52, 66, 67, 68, 70, 71, 80, 90, 92, 97, 98
 İrmen, 27
 İsfahan, 47, 68
 İskandinavya, 34
 İskit, 22, 60
İskoç Misyonu, 60
 İskoçya, 61, 79
 İslam, 13, 16, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 47, 49, 50, 51, 60, 70, 81, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100
İslam Atlası, 27
 İstahri, 25, 26, 27, 94, 98, 99

İstanbul, 15, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 41,
42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54,
59, 63, 64, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 78, 79, 81,
88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99,
100, 101
İstanbul Boğazı, 63, 68
istihbari, 62, 63
İsveç, 59, 85
İsviçre, 53
İtalya, 47, 65
İzmir, 21, 49, 52, 63, 92, 95, 98, 101

J

Jaman-ckul/Yamankul, 57
James Bell, 63
James Bryce, 78, 79, 96, 123
Jean Chardin, 52, 89
Jean Potocki, 53, 85, 100, 112
Jeanne Louise Adelaide Heriot, 67
Jehosbaphat vadisi, 60
jeologlar, 65
Jeoloji Kulübü, 68
jeopolitik, 62, 83, 87
Joannes Laurentios Lydos, 15
Johannes Schiltberger, 16
John Abercromby, 79, 80, 123
John Buchan Telfer, 75, 76, 77, 121, 122
Josaphat Barbaro, 46
Josaphat Barbarro, 84
Joseph Leclercq, 74, 121
Josua Stylites, 15
Jules, 68, 74, 95, 121

K

Kabardey, 40, 57, 58, 62
Kabardinler, 75
Kaçar, 68
kadın, 59, 67, 70
Kaf, 16
Kaf Dağı, 16
Kafkas, 5, 15, 16, 17, 21, 22, 24, 28, 32, 51, 53,
55, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 66, 69, 70, 71, 74,
78, 79, 84, 85, 86, 90, 92, 95, 96
Kafkas dağları, 16
Kafkas önü, 17
Kafkas ötesi, 17
Kafkaslar üzerinden Asya'ya, 38
Kafkasların Karakteristiği, 72
Kafkasların Keşfi, 72

Kafkasözü, 17
Kafkasya, v, 5, 6, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22,
23, 24, 25, 27, 28, 30, 32, 36, 39, 40, 42, 49,
51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77,
78, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94,
95, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 112, 113, 114,
116, 117, 119, 120, 121, 122, 123
Kaghankatuats, 21
Kaheti, 82
Kal'at el-lan, 32
Kalalay Surları, 55
Kalankatlı, 21
Kalankatlı Moses, 21
Kalmuk, 55, 58, 60, 68, 86
Kalmük Bozkırı, 82
Kalmükler, 82
Kaluga, 60
Kama, 16
Karaçay, 40, 55, 56, 86
Karadeniz, 16, 17, 38, 39, 40, 42, 50, 58, 63, 64,
67, 68, 77, 79, 82, 83, 89, 92, 95, 98, 100
Karakurum, 40, 84
Karantina, 69
Karass, 56, 60, 62
Karasubazar, 60
Karelian dili, 60
Karluk, 32
Kars, 17, 64
Kartli, 75
Kastilya Kralı, 42
Katedral, 60
Katharinenfeld, 82
Kâtibülceyş Muhammed b. Süleyman, 33
Kavimler Kapısı, 22
Kazak, 51, 55, 58, 75, 85, 86
Kazbek, 17, 40, 60, 71, 72, 76, 79, 86, 93, 102
Kazlık Dağı, 16
Kazvin, 30, 48
Kazvini, 32
Keliğra, 50
Kerbela, 31
Kerç, 16, 68, 77
Kerç Limanı, 68
Ketenci Ömer Paşa, 50
Keymaklar, 32
Kıpçaklar, 76
Kırgız, 32
Kırım, 15, 40, 41, 47, 50, 51, 56, 59, 60, 61, 62,
63, 67, 72, 73, 75, 76, 77, 85, 86, 98

Kırmızı Köprü, 79
Kızıl Orman, 77
 Kızılyar, 26, 59, 70
Kiev, 59, 60, 61
 kimyager, 54
Kişinef, 60
Kitabü'l Büldan, 29
Kitabü'l Fütuh, 31
Kitâbü'l-Büldân, 24
Kitabü't Tarih, 31
Kitabü't Tenbih Ve'l İşraf, 31
 Klaproth, 5, 7, 16, 54, 55, 58, 86, 113
Koh/Küh, 16
 kolera, 68
Kolhis, 67
 Konrad V. Miller, 27
 Konstantin, 41
 Koshtantau, 17, 73, 103
Kossaklar, 55, 77
 Köln, 73
 Krasnodar, 71
Kril, 60
 Ksenophon, 15
Kubachi, 80
Kuban'ın Kaynakları, 73
 Kubilay Han, 41
Kuç, 32
Kudüs, 25
 Kufi, 31, 33, 83, 92
Kumania, 39
Kur/Mtk'wari Nehri, 58
Kursk, 60
Kurssk, 55
Kutais, 67
Kutsal Yağ, 60
Kuzey Kafkasya, 17, 40, 59
 Küçük Asya, 22, 40
 külliyyat, 51
 Kür, 6, 22, 24, 28, 29, 31, 36, 56, 58, 71, 75, 79, 81, 83, 111
 Kürc, 33
Kürin, 80
Kürtler, 66, 82
Kütabu'l Buldan, 23
 Kütahya, 50

L

Lama, 55
 Latince, 34, 59
 Leipzig, 38, 66

Leksikografi, 38
Lenkeran, 77
 Leonti Yakovleviç Lyulye, 68, 118
Lezgi, 58, 70, 77
Lezgiler, 76
 London, 38, 48, 54, 55, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101
 Londra, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 68, 71, 72, 73, 75, 77, 78
 Lord Palmerston, 63
 Lorenz d'Orta, 38
 Lûtfi Doğan, 35
 Lyon, 38, 39

M

M. Raisin, 52
Macar, 39, 56
 Maffeo, 41
 Mağrib, 30
 Mahaçkale, 73
 Makdisi, 25, 26, 28, 83, 99
Malakanlar, 75
Maloi Iaroslavetz, 60
 Mançu, 54
 Maniç, 16, 17, 82, 108
 Marco Polo, 5, 7, 15, 41, 42, 84, 98
Mariupol, 60
 Marquart, 36
Martin, 60
Matta, 60
Mavera-i Kafkas, 17
 Maverâünnehir, 37
 Mâverâünnehir, 30
Maveraünnehr, 32
 Maxsiminus, 22
 Me'mun, 23
 Meksika Körfezi, 65
 Melek Ahmed Paşa, 50
 Merağa, 29
 Merend, 24, 26
 Merv, 33
Mervezi, 35, 83
 Mes'udi, 31, 32
 Mesalikü'l-Memalik, 27
 Meşhed, 30, 35, 36
Methodius Taslağı, 60
 Meyyitzâde, 50
 Mhitar Koş, 21
 Mısır, 24, 30, 33, 51

Mingrelia, 64, 69, 75, 76, 77, 98, 99
Mingreliahılar, 76
Mingreliya, 67
Mingreller, 72
Miskitçe, 77
 misyon, 5
 misyoner, 5, 85
 Moğol, 37, 38, 39, 40, 54, 55, 56, 60, 68, 86, 89
Moğolistan, 39, 55, 94
Moldovya Tepeleri, 60
 Moravcsik, 22
 Moses, 21
 Moskova, 53, 55, 59, 60, 61, 62
 Move's, 21
 Movses Dasxurants, 21, 95
 Movses Kharenatsi, 21
 Mozdok, 55
 Moztok, 62
Mqinwari Dağı, 57
Mtzketha, 75
 Mu'cam al Buldan, 38
 Mu'tasımbillah, 24
 Mu'tazz, 23
Mucemü'l Büldan, 34
 Muhammed Gazi, 42
 Muhammed Şah, 68
 Muktedir-Billâh, 33
 Muruc ez Zeheb, 31
 mûsiki, 50
 Mustafa, v, 16, 23, 25, 30, 31, 47, 50, 81, 89, 90, 91, 92, 95
 Musul, 28, 29
 mülk, 40
 Münih, 65
 müridizm, 70
müstahkem, 29, 69
 müstensih, 37
 mütehası, 54
 Mytilene, 15

N

Nahcivan, 40, 49, 51
Nahçivan, 55, 60, 75
 nahiv, 50
 Nalçık, 71
Napolyon, 60
Narinkale, 81
 Nasr b. Ahmet, 34
Natuhajlar, 69
Navigazione et Viaggi, 45

Nestroyanlar, 82
 Niccolo, 41, 45
Nikolaief, 60
 Nişabur, 27, 33, 88
 Nogay, 55, 60, 86
Novorossiysk-Kutaisi, 72
Nowgorod, 55
Nukha, 80
 Nusaybin, 28
 nüfus, 43, 62

O

Oboyan, 55
Od Dağı, 16
 Odessa, 59, 60, 61, 69, 73, 77
 Oğuz, 16, 25, 34, 35, 90
Oğuz Dağı, 16
Oğuzlar, 32
Oka Nehri, 55
Olbiopolis harabeleri, 60
 Onbinlerin-Dönüşü, 15
Onlar Meclisi, 45
Orbelian Ailesi, 75
Orel, 55
Orenburg, 60
 orijinal, vi, 25, 34, 35, 48
 Orta Asya, 26, 39, 40, 42, 43, 74, 94, 95, 97
 Orta çağ, 25
 Orta çağa, 36
Ortadoğu, 65, 67
 Oset, 55, 57, 58, 59, 72, 76, 86
 Osman, 26, 31, 54, 67, 88, 91, 92, 95
 Osmanlı, 6, 17, 42, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 67, 78, 84, 98
 Oxford, 78
 Oxford Oriel Kolej, 78
 Oxford Trinity Kolej, 78

P

Paderborn, 69
 Paisley, 61
 Panion, 22
 Papa Innocentius, 38
 Paris, 16, 49, 52, 54, 58, 70
 Paris Konferansı, 16
 Parrot, 16, 43, 80, 89, 91
 Parrott, 80, 81, 82
 Paskalya yortusunda, 38
 Paterson, 59
Patigorsk, 71

Peçenek, 32, 35
 Peçenekler, 32, 55
 Pekin, 41
 Pergamon, 15
 Pers, 60
Persia, 48, 58, 74, 91, 93
 Petersburg, 54, 55, 59, 60, 80
Piskopos Eugenius, 60
Pjatigorsk, 79
Plinius, 32
Pliny, 76
Podolia, 60
Podrobnaja Karta, 56
 Polonya, 39, 47, 53
Posta, 60, 140
Potemkin'in anıtı, 60
Poti, 67, 69, 70, 72, 73, 75, 76, 79, 82
 Potochi, 53
 Priscus, 5, 7, 22, 23, 100
 Priskos, 15, 22, 88
 Prokopius, 15
Promete kayası, 76
 Prusya, 53
Pschavi, 58
 Ptolemaios, 15
Pultava, 60

R

rahip, 38, 40
Rakka, 29
 Ramazan Şeşen, 26, 28, 32, 35
 Ran bölgesi, 26, 83
 Rasmussen, 34
 Razi, 34
 Redoutkale, 65
Redut Kalesi, 82
 Redutkale, 69
 Rehab, 25, 26
Revan, 49, 71, 80, 81, 90
 Revan Hanlığı, 80
 Rey, 27, 30, 33, 43
Rihal, 37
Rion, 71, 76
Riyon vadisi, 72
 Robert Lyall, 61, 62, 86, 115
 Roma, 15, 22
Rua Konukseverliği, 55
 Rubruck, 5, 7, 15, 38, 40, 84, 91, 97
 Rubrucklu William, 40
 Rubruk, 40, 41

Rubruquis, 40
 Rus, 15, 17, 32, 34, 39, 40, 53, 55, 58, 59, 60, 62, 63, 66, 68, 69, 70, 74, 75, 76, 79, 80, 85, 86, 92, 99
Ruskii İnvaid, 71
Ruslar, 68, 70, 79
 Rusya, 17, 39, 47, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 72, 74, 78, 79, 85, 92, 97, 98
 Ruyan, 30

S

Sabir, 18
 Sacaran, 23
 Safevi, 45, 47, 48, 52, 92
Saksın, 32
 Samanoğulları, 34, 36
 Santa Maria, 42
Sarmat, 57
 Sebelan, 23
Sefer ha Kuzari, 37, 84
 Selmas, 29
 Semender, 26
 Semerkant, 42
 Sendebil, 36
 Serat, 24
 Serdar Hüseyin Paşa, 50
Serdar sarayı, 75
Serdarbulak, 79
 seyahat, 5, 6, 18, 19, 28, 41, 46, 47, 49, 53, 60, 69, 70, 71, 79, 81, 83, 84, 85, 86
 seyahatname, 14, 19, 36, 46, 70, 85
 seyyah, 5, 15, 16, 22, 37, 46, 53, 64, 77, 80, 85, 86
 Seyyahlar Külliyyatı, 48
Sibirya, 55, 76
 Sind, 27
 Sir Arthur Cunynghame, 73
 Sistan, 36
 Siyon, 37
Slav, 60
 Slavlar, 34
 Soğucak Kalesi, 63
Sokhum Kala, 72
 Sprenger, 25
Ssarkol Kasabası, 55
 St. Vladimir Tarikatı, 68
St. Yakup, 82
 Stavropol, 55, 62, 67
Stephan – tzminda, 57

Strabo, 76
 Strabon, 15
 stratejik, 46, 49, 58, 63, 74, 83, 85
 Stuttgart, 65
Suaneler, 56
Sucuk Kale, 69
Sunca Vadisi, 82
 Sunja, 74
 Suret el- Arz, 28
 Suriye, 30
 Suvar, 18
Svanetya, 71, 72, 76

Ş

Şah İsmail, 45
 Şah Tahmasb, 48
Şalkha, 57
Şapsığ, 69
Şark Seyahatleri, 64
 şarkiyatçı, 47, 54
 şehzade, 48
 Şeki, 26
 Şeyh Şamil, 15, 66, 86, 90
 Şeyhulislâm, 50
 şii, 31
 Şirvan, 26
 Şirvanşahlar, 32
 Şuhova, 70

T

Tabatabai, 35
Taberistan, 29
 Tahiriler, 24
 tahlil, 18, 59, 63, 70, 74, 86
 Tahran, 30, 68
 Taitbout de Marigny, 59, 86
Talmud, 60
Taman, 67, 77
Tamara, 76
Tamgaç, 32
 Tana, 46
Taraz, 32
 Tardu, 80
Targum, 60
Târîh-i Seyyâh, 51
Tatar, 32, 54, 55, 57, 58, 60, 68, 70, 73, 86, 88
 Tatarlar, 40, 79, 98
Tavernier, 49, 51, 85, 89, 98
Tchudi, 60
 Tebriz, 17, 29, 42, 43, 46, 47, 49, 51, 68, 71, 85

teccid, 50
 Tefsir, 31
 teolog, 37
 Terek, 26, 54, 56, 57, 67, 71, 74, 76, 86, 110
Terk Vadisi, 57, 71
Terkkala, 57
 Terter, 24
Tetnuld'a Çıkış, 72
Tganrog, 60
 Thomas, 48
Tirmanış Gezisi, 72
Tieion ve Teritoryumu, 42, 97
 Tiflis, 25, 26, 27, 29, 36, 55, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 67, 70, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 90
 Timur, 42, 43, 97
 Tohâristan, 30
 Tolunoğulları, 33
Toplumsal Kurum, 69
 Tournefort, 51, 52, 99
 tören, 33
 Trabzon, 15, 16, 17, 42, 43, 45, 50, 59, 64, 73, 92, 95, 100
 Trani, 45
Transcaucasia, 17, 69, 75, 76, 77, 78, 79, 91, 94, 99, 121, 122
Transkafkasya, 17, 65, 71, 72, 74, 79, 95, 97, 100
Travels in Persia, 48, 66, 67, 100
 Trinity Kolej, 78
Tuğuzguz, 32
Tula, 55, 60
 Tuna, 35
Turcumannia Vilayeti, 41
 Tûsî, 34, 35
Tuş dilleri, 80
 tuz, 22, 63
Tuzluca (Kulp), 82
 tüccar, 15, 41, 48
 Türk Kağanlığı, 40
 Türkçe, 23, 26, 28, 35, 40, 60, 73, 80, 91
 Türkistan, 30, 31, 32, 39, 74
 Türkiye, 13, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 36, 37, 50, 51, 52, 54, 63, 64, 66, 67, 70, 81, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100
Türkler, 26, 28, 29, 34, 42, 45, 74, 77, 92, 95, 98
Türkmen Çingeneler, 75
 Türkmençay Anlaşması, 80

U

Ud, 80
Udon, 56
 Uğurlu Mehmet, 47
Ukiu, 73
 Ukrayna, 53, 69
Uruç Vadisi, 72
Urukh Vadisi, 72
Urusbieh, 73
 Uzun Hasan, 45, 46, 47, 48, 93

Ü

Ülkelerin Fetihi, 23

V

Varna, 73
 Vehb b. Vazih el-Ya'kubi, 24
 Velihanlı, 27
 Venedik, 41, 45, 46, 47, 48, 76, 85, 93
 Venedik Senatosu, 45, 46
 Vincenzo d'Alessandri, 48
 Vicenza, 47, 48
 Vicenza Vilayeti, 47
 Vincenzo Degli Alessandri, 84
 Violante Crispo, 45
Vishnei Volotchok, 60
 Viyana, 73
Vladikafkas, 59, 62, 73, 76, 86
 Volga, 35, 40, 41, 60, 79, 84
Vozdvizhenskoe, 80

W

Wagner, 16, 65, 66, 67, 86, 117
 Weimar, 64
 Wilhelm von Freygang, 58
Wladikawkas, 57
Wolotschok, 55
 Würzburg Üniversitesi, 64

Wüstenfeld, 38
Wyschnei, 55

X

Xoranatsi, 21

Y

Ya'kubi, 24, 88
 Yahudi, 32, 36, 37, 60
Yakaterinograd, 56
Yakubi Tarihi, 24
Yakup Manastırı, 82
 Yakut, 30, 35, 37, 38, 89, 91, 99
Yâkût el-Hamevî, 32, 37
Yalbuz, 16, 56
 Yecûc-Mecûc, 30
 Yedisu, 30
 Yehuda Halevi, 5, 7, 36, 37, 84, 93, 94
Yeni Ahit, 60
 Yenikale, 69
 Yermolov, 74
 Yunan, 15, 16, 32, 60
Yursuf, 60
Yüz-Başı (Ağa), 81

Z

Zacharias, 15
Zakavkaz, 17
Zanner Geçidi, 73
Zaragoza, 53, 97
 Zeki Velidi Togan, 23, 29, 30, 31, 35, 40, 54
 Zencan, 30, 31
Zengi ırmağı, 51
 Zeno, 5, 7, 45, 46, 84, 93
 Zereğen, 50
 zift, 63
 Ziya Bünyadov, 21
Zychi, 57

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı :Selvi Gökçin VURAL

Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi :İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Tarih Eğitimi Bölümü

Yüksek Lisans : Ardahan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim
Öğrenimi Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk
Tarihi Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce (orta düzey)

Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar :MEB Öğretmen, 25 yıl.

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih : 31.08.2022